BIBLIOTHECA

SCRIPTORVM GRAECORVM ET ROMANORVM

TEVBNERIANA

M. MINVCI FELICIS
OCTAVIVS

EDIDIT

BERNHARD KYTZLER

STVTGARDIAE ET LIPSIAE
IN AEDIBVS B.G. TEVBNERI MCMXCII

Die Deutsche Bibliothek - CIP-Einheitsaufnahme

Minucius Felix, Marcus:
[Octavius]
M. Minuci Felicis Octavius / ed. Bernhard Kytzler. -
Ed. corr. - Stutgardiae ; Lipsiae : Teubner, 1992
(Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana)
ISBN 3-8154-1539-X
NE: Kytzler, Bernhard [Hrsg.]

Printed in Germany
Druck und Bindung: Maxim Gorki-Druck GmbH, Altenburg

PRAEFATIO

Faustus Sabaeus ille Brixianus (ca. 1478–1558), custos curatorque bibliothecae Vaticanae, poeta philosophus, auctor doctissimus, Romae a. 1543 Arnobii apologeticum opus, cui titulus *adversus nationes* est, primum in lucem edidit codice quodam usus, de quo in praefatione dicit haec: ,,Iure enim belli meus est Arnobius, quem e media barbarie non sine dispendio et discrimine eripuerim.'' quae verba unus e recentioribus Arnobii editoribus[1]) ita est commentatus: ,,Quae si recte interpretor, Arnobium suum in bibliotheca Helvetica aut Germaniae reppererat; nempe cavendum est, ne Sabaeum metaphora[2]) audaciore usum magnos emendandi labores significare putemus, cum ipse nihil ad diorthosin Arnobii contulisse videatur, sed in eadem praefatione Hieronymum Ferrarium et Franciscum Priscianensem, quos viros doctissimos et ingenii et iudicii perspicacissimi dicit, post alios amicos in eo opere tardiores emendandi et inprimendi Arnobii provinciam suscepisse testetur.''

Qui codex (olim Regius, nunc Parisinus 1661) octo habet libros; quorum post septimum legimus: *Arnobii liber VII expl. incipit liber VIII feliciter.* quae verba ille princeps editor immutata praebet et post eum etiam Sig. Gelenius ,,Arnobii disputationum adversus gentes libros VIII'' iterum edidit (Basileae 1546)[3]). Morillonus autem primus detexit librum illum 'octavum' non Arnobii esse opus, sed Minucii Felicis dialogum, cui *Octavius* nomen est.[4]) Franciscus Balduinus (1520–1573) postea primus libellum genuino nomine intitulatum edidit Heidelbergae 1560.[5])

Parisinus 1661 (P) unicus est codex, quo nobis Minucii opusculum per tot saecula conservatum est, cum Bruxellensem 10487 (B) saec. XI apographon Parisini esse iamdudum constet.[6]) ,,Ex dono Leonis Papae X''[7])

---

1) A. Reifferscheid, ed. Arnobii (CSEL 4), Wien 1875, VII.

2) At cf. M. Pellegrino, ed. *Octavii*, 1950, VII: „Ceterum verba illa «non sine dispendio et discrimine» metaphoricum dicendi genus evidenter excludunt."

3) Iterum impressum: a) D. Erasmus, 1560; b) René Laurent de la Barve, Parisiis 1580.

4) P. Leopardus, Emendationum VI 24, 1559; J. P. Waltzing, Musée Belge 6, 1902, 217, 1.

5) M. Erbe, François Bauduin. Biographie eines Humanisten, Gütersloh 1978.

6) De historia huius codicis videas P. Lehmann, Franciscus Modicus als Handschriftenforscher (Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters 3, 1), München 1908, 130sq. – utrumque codicem ipse inspexi m. Dec. a. 1980.

7) Cf. Migne, PL 3, col. XLIV.

in bibliothecam Parisinam venit codex litteris minusculis scriptus vel nono (Reifferscheid) vel decimo (Catalogue général des manuscrits latins II, Paris 1940, 116) saeculo, fol. 1 – 162 Arnobii apologiam, fol. 162 – 189 Minucii dialogum continens; textum autem praebet „mire corruptum", ut „mendis scatere cuiusvis generis" eum Arnobii doctissimus editor recte iudicaverit[1]), Aem. Baehrens „omnium vel foedissimarum corruptelarum quasi quendam thesaurum" appellaverit.[2]) hac deploranda condicione operis sagacissimus quisque et editorum et commentatorum ad lectiones vel genuinas restituendas vel traditis probabiliores proponendas adductus est. cum autem tantus sit numerus tot e saeculis coniecturarum, ut apparatus qui dicitur criticus, si omnes praeberet, sine ullo dubio longior eveniret quam dialogi textus ipse, in hac editione conficienda non omnes quas invenimus priores coniecturas in apparatum criticum recepimus, sed eas tantum, quibus auctoris cogitationes maxime elucidari nobis visae sunt. nonnullis autem locis iisque vexatissimis coniecturarum numerum maiorem inclusimus, ut omnibus, qui hunc librum legant, clare demonstraretur, quanto studio et ardore, quanta sagacitate industria perseverantia iterum atque iterum tot homines ingeniosissimi et doctissimi maximam in textu constituendo operam navaverint, ita ut argutias quidem „laudare, ea vero, quae recta sunt, eligere probare suscipere possimus", ut dicit noster (14, 7).

De nonnullarum paginarum transpositione, quam medio in dialogo reperiri posse aliqui suspicati sunt viri docti, alii alia iudicaverunt[3]); nobis ordinem traditum immutatum servare rectius visum est.[4])

Quo tempore Minucius Felix *Octavium* scripsisset homines docti maximo ardore minimo effectu diu multumque disputabant. neque enim de anno vel de saeculo, quo auctor opusculum perfecerit, nec de relatione quae intercedat inter Minucii *Octavium* et *Apologeticum* Tertulliani nos adhuc aliquid certi scire valde dolendum est. utinam illa vox vera sit, qua illius quaestionis 'morbum perpetuum non iam tradi trahique videri' pronuntiatur![5]) quamquam recentioribus in annis hominum doctorum

---

1) Reifferscheid VII.

2) Ed. *Octavii*, Leipzig 1886, VII.

3) Cf. app. crit. 21, 3; 22, 1; 22, 5. – edd. recc. fere omnes ordinem traditum intactum tenuerunt praeter E. Paratore (cf. praef. p. XXV et textus pp. 104 – 107).

4) Cf. ed. Ky. 1965, 31 – 33; ad haec quae ibi scripsi adde initia argumentationum e paganorum et scriptis (21) et sacris (22) inter se simillime constructa et se invicem respicientia non seiungenda:

21: *Lege historicorum scripta vel scripta sapientium.*
22: *Considera denique sacra ipsa et ipsa mysteria.*

5) P. L. Schmidt, Zur Typologie und Literarisierung des frühchristlichen lateinischen Dialogs, Entretiens de la Fondation Hardt 23, Genève 1977, 101 – 190; „. . . nachdem sich die ewige Krankheit der umstrittenen Chronologie nicht mehr fortzupflanzen scheint . . ." (145).

fere omnium opinio Tertulliano ut priori favet, tamen non solum unicus ille testis quem Schmidt nominat[1]), sed re vera etiam J. Daniélou[2]) atque K. Abel[3]) in oppositam sententiam coeunt Minuciumque priorem esse auctorem affirmant. rebus sic stantibus nihil nobis restat nisi ut nobis argumenta eorum, qui Tertullianum priorem putant[4]), maioris esse momenti ac veri similiora videri confiteamur.

Disputatio de Christiana religione a Minucio delineata utrum ficta an re vera facta sit in utramque partem non raro est disceptatum. cum de hac quaestione subtilius argumentandi hic non sit locus, elucidationes ad hanc rem pertinentes, quas P. Frassinetti[5]), H. V. Geisau[6]), W. Speyer[7]) scripserunt, videas quaeso.[8])

Similiter de dialogi forma et indole tractare hic locus esse non videtur, praesertim cum post R. Hirzel[9]), qui ante tres fere hominum aetates summum confecit opus de historia eius litterarum generis, tres dissertationes de Christianorum usu dialogi recentioribus annis in lucem sint editae[10]), quibus et lexicographorum lemmata addenda sunt.[11])

De arte litteraria Minucii varia et repugnantia iudicia feminae doctae virique docti tulerunt ferunt ferentque. e quibus feminarum voces primo referamus loco: Christina Mohrmann Minucii sermonem latinum elegan-

---

1) Ibid. 145 adn. 2 fin.: E. Paratore, Riv. Rel. 18, 1947, 132sq.; praef. editionis IXsqq.; Romanae litterae 621sq.

2) Les origines du christianisme Latin (Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée 3). Paris 1978, 161.

3) Gnomon 37, 1969, 736; Rhein. Mus. 110, 1967, 256; 259 adn. 13; utroque loco Abel Minucium priorem esse auctorem se opinari testatus est, argumenta autem adhuc non proposuit.

4) Libros in utramque partem disputantium auctorum doctorum invenias apud P. L. Schmidt (v. supra p. VI adn. 5) 145, adn. 2 et I. Opelt, Die Polemik in der christlichen lateinischen Literatur von Tertullian bis Augustin, Heidelberg 1980, 4 adn. 1; cf. etiam G. L. Carver, TAPA 108, 1978, 21–34.

5) Finzione e realtà nell'*Octavius*, Athenaeum 46, 1968, 327–344.

6) RE Suppl. XI, 1968, 952–1002 et 1365–1377, praesertim 354–358.

7) JbAC 7, 1964, 45–57.

8) Cf. etiam A. Delatte, La realité du dialogue de l'*Octavius* de M. F., Serta Leodensia, Liège 1930, 103–108; F. J. de Jong, Apologetiek en Christendom in den *Octavius* van M. F., Diss. Leiden 1935. D. negat, de J. credit dialogum *Octavium* re vera dictum esse.

9) Der Dialog, Leipzig 1895.

10) M. Hoffmann, Der Dialog bei den christlichen Schriftstellern der ersten vier Jahrhunderte, Berlin 1966; B. R. Voss, Der Dialog in der frühchristlichen Literatur, München 1970; P. L. Schmidt, cf. p. VI adn. 5.

11) RAC III, 1957, 929–955 (A. Hermann et G. Bardy); Dictionnaire de Spiritualité 3, 1957, 834–850. – vide etiam J. Andrieu, Le dialogue antique. Structure et présentation (Collection d'Études Latines 29), Paris 1954, praesertim «Le dialogue philosophique» (286sqq.).

tissimum sibi videri confessa est[1]); Ilona Opelt libellum qua est subtilitate urbanitate humanitate admiratur[2]); e contrario Johanna Schmidt auctorem nostrum ut 'hominem nihili' castigat.[3]) notissimae autem sunt laudationes nonnullorum doctorum, qui *Octavium* ut 'aureum libellum'[4]) vel 'aureum opusculum'[5]) describant, immo etiam poetica paraphrasi usi 'margaritam apologeticarum litterarum'[6]) vel 'gemmam inter primos Christianorum libros'[7]) in illo dialogo viderunt; sunt qui eum ut 'librum elegantissimum omnium apologeticorum Christianorum' praedicent[8]) vel ut 'opusculum praestantissimum' laudent.[9])

Sunt autem et alii, qui vehementer reprehendant sermonem argumentumque Minucii, ut S. Colombo[10]), qui totum dialogum 'exercitationem rhetoricam' appellavit. cui ergo assentiri debemus? Eduardo Norden, qui dialogi memoriam revolvens 'mira animum perfundi dulcedine' sensit[11]), an Bertil Axelson[12]), cui Minucius visus est 'ingenium sine suco et sanguine, omnibus fere cogitationibus sententiisque propriis egens'?

Recentioribus in libris dissertationibus studiis de Minucio eiusque sermone aequiora invenimus iudicia. mediam viam secutus, et unam et alteram partem deliberans, G. W. Clarke iudicat[13]) *Octavium* 'opusculum esse marginale, si ad valorem eius spectas litterariam, magni autem momenti esse ad demonstrandam vitam cum intellectualem tum litterariam Christianorum qui primi in Imperio Romano vitam agebant.' acutissime

---

1) Chr. Mohrmann, Problèmes stylistiques dans la littérature Latine chrétienne, Vig. Christ. 9, 1955, 222–246 = Études sur le Latin des chrétiens III, Roma 1963, 147–170: «... Il écrit, dans un style nouveau très maniéré et très recherché, un Latin très élégant où l'on retrouve tous les artifices de l'école» (155).

2) I. Opelt, Die Polemik in der christlichen lateinischen Literatur von Tertullian bis Augustin, Heidelberg 1980, 71: „... hat Minucius Felix seinen Dialog 'Octavius' in ciceronischer Sprache und im Geiste der philosophischen Dialoge Ciceros geschrieben, denen die urbane Achtung der gegenteiligen Meinung eignet."

3) Minucius Felix oder Tertullian? Philologisch-historische Untersuchung der Prioritätsfrage des *Octavius* und des *Apologeticum* unter physiognomischer Universalperspektive, Diss. München 1932, 116: „Unpersönlichkeit".

4) C. Halm, praef. ed. CSEL p. V, repetitum ab A. Baehrens, praef. ad ed. Teubnerianam 1886, I.

5) J. D. van Hoven, Campensia sive spicilegia critico-antiquaria, Amsterdam 1766.

6) E. Renan, Marc-Aurèle et la fin du monde antique, Paris 1882, 389.

7) M. Pellegrino, ed. Torino 1955, 3: «un gioello della primitiva letteratura cristiana».

8) J. Quasten, Patrology II, 158: "the finest of the early Christian apologies".

9) M. Hoffmann, Der Dialog 29: „ein kleines Meisterwerk".

10) Didaskaleion 3, 1914, 79–121 (121).

11) De M. F. aetate et genere dicendi, Greifswald 1897, 3.

12) Das Prioritätsproblem Tertullian-Minucius Felix, Lund 1941, 122: „das blutarme Stiltalent M. F. mit seiner widerspruchsvollen Flüchtigkeit und seiner fast totalen Ideenlosigkeit".

13) The Octavius of M. F., New York 1974, 32.

vero J. Fontaine[1]) Minucii locum inter auctores antiquos mihi elucidavisse ac definivisse videtur: cuius in speciosa descriptione Minucius sermone 'crypto-christiano' usus ut 'primus orationis solutae poeta christianarum latinarum litterarum' delineatus est; qua ratione ima auctoris operisque secreta perscrutatus J. Fontaine merita Minucii miro modo mihi visus est explanare.

Mense Martio anni 1981 Bernhard Kytzler

---

1) Aspects et problèmes de la prose d'art Latine au IIIe siècle, Torino 1968, 99–121; 121: «le premier poète en prose de lettres latines chrétiennes».

PRAEFATIO AD EDITIONEM ALTERAM

Decennio peracto a bibliopola iam altera editio desideratur; cuius in praeparatione cum erratis typothetae corrigendis operam dedi tum addendum bibliographicum adieci:

Becker, C., Der "Octavius" des Minucius Felix, Bayer. Akad. d. Wiss., Sitz.-Ber. d. Phil.-Hist. Klasse, H. 2, München 1967

Concordantia in Minuci Felicis Octavium curantibus Bernhard Kytzler et Dietmar Najock adiuvante Adam Nowosad, Hildesheim · Zürich · New York 1991 (Olms-Weidmann: "Alpha-Omega", Reihe A, Bd. LXXII)

Kytzler, B., Minucius Felix, in: Theologische Realenzyklopädie, Bd. XXII, Berlin. New York (de Gruyter) 1992

Müller, K., Rhythmische Bemerkungen zu Minucius Felix, Museum Helveticum 49, 1992, 57–73 (v. p. 42 "ADDENDVM CRITICVM")

In urbe Durban Kal. Oct. anni 1992 B.K.

TESTIMONIA VETERA

L. Caecilius Firmianus Lactantius

Minucius Felix in eo libro, qui Octavius inscribitur, sic argumentatus est: Saturnum, cum fugatus esset a filio in Italiamque venisset, Caeli filium dictum, quod soleamus eos, quorum virtutem miremur, aut eos, qui repentino advenerint, de caelo cecidisse dicere, Terrae autem, quod ignotis parentibus natos terrae filios nominemus. (inst. 1, 11, 55; cf. Min. Fel. 23, 9sqq.)

Eo fit ut sapientia et veritas idoneis praeconibus indigeat. et si qui forte litteratorum se ad eam contulerunt, defensioni eius non suffecerunt. ex iis qui mihi noti sunt Minucius Felix non ignobilis inter causidicos loci fuit. huius liber, cui Octavio titulus est, declarat quam idoneus veritatis adsertor esse potuisset, si se totum ad id studium contulisset. (inst. 5, 1, 21 – 22)

Sophronius Eusebius Hieronymus

Minucius Felix, Romae insignis causidicus, scripsit dialogum christiani et ethnici disputantis, qui Octavius inscribitur. sed et alius sub nomine eius fertur De fato vel Contra mathematicos, qui, cum sit et ipse diserti hominis, non mihi videtur cum superioris libri stilo convenire. meminit huius Minucii et Lactantius in libris suis. (vir. ill. 58)

Minucius Felix, causidicus Romani fori, in libro, cui titulus Octavius est, et in altero Contra mathematicos, si tamen inscriptio non mentitur auctorem, quid gentilium litterarum dimisit intactum? (epist. 70, 5)

Illud, aiebat (sc. Nepotianus), Tertulliani, istud Cypriani, hoc Lactantii, illud Hilarii est. sic Minucius Felix, ita Victorinus, in hunc modum est locutus Arnobius. (epist. 60, 10)

Taceo de Latinis scriptoribus: Tertulliano, Cypriano, Minucio, Victorino, Lactantio, Hilario . . . (epist. 49 [48 Vall.], 13)

Certe nos studiosis scribimus et sanctam scripturam scire cupientibus, non fastidiosis et ad singula nauseantibus. qui si flumen eloquentiae et concinnas declamationes desiderant, legant Tullium, Quintilianum, Gallionem, Gabinianum, et, ut ad nostros veniam, Tertullianum, Cyprianum, Minucium, Arnobium, Lactantium, Hilarium. (in Is. 8, praef.)

Eucherius

Et quando clarissimos facundia, Firmianum, Minucium, Cyprianum, Hilarium, Ioannem, Ambrosium ex illo volumine numerositatis evolvam? (epist. ad Val., PL 50, 719)

CONSPECTVS COMMENTATIONVM

Anonymus, Miscell. Lips. nova 1, 1732, 27
Arntzenius, H. J., Observat. ed. Sedulii, Leovardia 1761, 33

Beutler, R., Philosophie und Apologie bei Minucius Felix, Diss. Königsberg 1936, 28sq.
Borleffs, J. W., Mnemosyne 53, 1925, 209

Canterus, Th., Variarum lectionum libri II, Antwerpiae 1574
Ciceri, P. L., Rivista di Filologia Classica 41, 1913, 291–293

Diederich, A., Nekyia, Leipzig 1893, 160, adn. 1
Drechsler, F. J., Beiträge zur Kritik lateinischer Schriftsteller, Programm Olmütz 1890, 13

Elmenhorst, G., M. F. Octavius, Hannover 1603; Hamburg 1610; 1612
Elter, A., Prolegomena zu Minucius Felix, Bonn 1909, 44
Englund, Y., Eranos 27, 1929, 147sq.

Fries, C., Philologische Wochenschrift 48, 1928, 350

Geyer, P., Bursians Jahresberichte 89, 1898, 85
Grunerus, J. F., Acta Societatis Latinae Ienensis, vol. 5, pars 12

Haupt, M., Hermes 2, 1867, 334–336 = Opuscula 3, Leipzig 1876, 389–391
Haupt, M., Hermes 8, 1873, 249 = Opuscula 3, 634
Heinsius, N., apud p. Burmannum (ed.), Syll. epist., Lugduni Bat. 1727, 4, 260

Klotz, C. A., Miscell. criticae, Utrecht 1763, 3–17
Klussmann, E., Philologische Rundschau 5, 1885, 1491
Koch, H. A., Rheinisches Museum 28, 1873, 618
Kühner, R. – Stegmann, C., Grammatik der lat. Sprache: Satzlehre, Hannover 1955[3], 625, Anm. 10

Le Clerc, Bibliothèque anc. et mod., Amsterdam 1717–1727, 16, 222
Leonhard, F., M. F. Octavius, Namur 1883, 173

Nihard, R., Musée Belge 14, 1910, 229sq.
Niese, B., Flavi Josephi opera I, Berlin 1888, V, adn. 1

Orth, E., Philologische Wochenschrift 51, 1931, 1135–1139
Ott, J. N., Zeitschrift f. d. österr. Gymnasien 26, 1875, 900–902

Paulson, J., Nordisk Tidskrift for filologi 13, 1904, 158–160
Préaux, J. G., Latomus 14, 1958, 262–270

Rehm, E., Blätter f. d. bayer. Gymnasialschulwesen 19, 1883, 52
Révay, G., Didaskaleion 1, 2, 1923, 3–22

Scheffer, J., Miscell. criticae 9, Amsterdam 1739, 2
Seiller, B., De sermone Minucii, Augsburg 1893, 47sq.
Shewring, W. H., Revue Bénédictine 41, 1929, 367

Sittl, K., Bursians Jahresbericht 59, 1889, 15
Stewechius, ad Apul. met. 10, Antwerpen 1586, 382
Stieber, G. F., Observationes criticae in . . . Minucii Felicis loca, Programm Ansbach 1791

van Wageningen, J., M. F. Octavius, Utrecht 1923
von Wilamowitz, U., Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 1, 1900, 101, adn. 2
van Winden, J. C., Vigiliae Christianae 8, 1954, 72–77

Zangemeister, K., Deutsche Literaturzeitung 14, 1893, 555

INDEX NOTARVM

P	Codex Parisinus 1661 saec. IX
B	Codex Bruxellensis 10847 saec. XI, apographon codicis **P**
r	editio princeps Romana F. Sabaei Brixiani a. 1543 (Arnobii disputationum adversus gentes libri octo)
Ab.	K. Abel, Rhein. Mus. 110, 1967, 248–283
Anon.	Miscellaneae observationes 4, Amsterdam 1739
Au.	A. Ausserer, De clausulis Minucianis (Comm. Aenipontanae 1), Innsbruck 1906
Ax.	B. Axelson, Textkritisches zu Florus, M. F. und Arnobius, Lund 1944
Ax. 1941	–, Eranos 39, 1941, 74–81
Ba.	F. Balduinus, M. F. Octavius, Heidelberg 1560; Paris 1588; 1610; Frankfurt 1610
Bae. 1886	Ae. Baehrens, M. F. Octavius, Leipzig 1886
Bae. 1912	G. A. Baehrens, M. F. Octavius, Leiden 1912
Bae. 1924	–, Philol. Wochenschrift 44, 1924, 734–742
Be.	Jean Beaujeu, M. F. Octavius, Paris 1964 (^{2}1974)
Bi.	Th. Birt, Philologus 83, 1928, 177
Bo.	J. C. Boot, Mnemosyne 24, 1896, 439–442
Boe.	H. Boenig, M. F. Octavius, Leipzig 1903
Bu.	C. Bursian, rec. ed. Kayseri, Lit. Centralblatt 14, 1863, 497sq.
Cell.	Chr. Cellarius, M. F. Octavius, Halle 1699; 1726; Leipzig 1748
Ci.	A. Cima, Riv. filol. class. 16, 1888, 44–48
Co.	J. J. Cornelissen, M. F. Octavius, Leiden 1882
Dam. 1906	P. H. Damsté, Mnemosyne 34, 1906, 79sq.; 175sq.
Dam. 1907	–, Mnemosyne 35, 1907, 55sq.
Dam. 1911	–, Mnemosyne 39, 1911, 241
Dan.	P. Daniel, annot. in ed. Woweri, Hamburg 1603
Dav.	I. Davisius, M. F. Octavius, Cambridge 1707; 1712
De.	J. de Decker, Revue Philologique 29, 1905, 332sq.
Dom.	B. Dombart, M. F. Octavius, Text und Übersetzung, Erlangen 1881^{2}
Dom. 1869	–, Jahrbücher für classische Philologie 15, 1869, 417–422
Dom. 1873	–, Blätter f. d. bayer. Gymnasialschulwesen 9, 1873, 285–300
El.	R. Ellis, Journ. Philol. 26, 1899, 197–200
Fa.	A. Faber, De M. F. commentatio, Nordhausen 1872, 36
Gel.	Gelenius, Arnobii disputationum adversus gentes libri VIII, Basel 1546; 1560

Gro. 1651	I. F. Gronovius, Monobiblos observatorum in scriptoribus eccl., Deventer 1651
Gro. 1709	I. Gronovius, M. F. Octavius, Leiden 1709
Ha.	C. Halm, M. F. Octavius (CSEL 2), Wien 1867
Har.	W. Hartel, Zeitschrift f. österr. Gymnasien 19, 1868, 27–31
Hei.	E. Heikel, Eranos 21, 1923, 17–37; 56–72; 130–150
Her.	D. Heraldus, M. F. Octavius, Paris 1613
Heu.	C. A. Heumann, Miscell. Lips. nova, 1716–1723, V, 476–503; VII, 247–271; 421–478; VIII, 115–134; 454–479
Ho.	H. A. Holden, M. F. Octavius, Cambridge 1853
Kro.	A. I. Kronenberg, Minuciana sive adnot. crit. in M. F. Octavium, Leiden 1889
Kro. 1910	–, Philologus 69, 1910, 126–140
Ku.	A. Kurfess, Wiener Studien 56, 1938, 121–124
Ku. 1947	–, Würzburger Jahrbücher für die Altertumswiss. 2, 1947, 193sq.
Kui.	D. Kuijper, Vigiliae Christianae 6, 1952, 202–207
Ky.	B. Kytzler, Traditio 22, 1966, 419–435
Li.	I. G. Lindner, M. F. Octavius, Langensalza 1760; ²1773
Lö.	E. Löfstedt, Eranos 6, 1905/06, 1–28, in primis 8, 26
Ma.	J. Martin, M. F. Octavius (Florilegium Patristicum 8), Bonn 1930
Ma. 1915	–, Wochenschr. Klass. Philol. 32, 1915, 478
Mae.	J. Maehly, Jahrbücher für class. Philologie 15, 1869, 422–437
Meu.	I. Meursius, Hypocriticus Minucianus, Leiden ²1599
No.	E. Norden, rec. ed. Boe., Götting. Gelehrte Anzeigen 166, 1904, 293–312 (= Kleine Schriften, ed. B. Kytzler, Berlin 1966, 197–215)
No. 1913	–, Neue Jahrbücher f. d. klass. Altertum 31, 1913, 664sq. (= Kleine Schriften 272sqq.)
No. 1894	–, Götting. Gelehrte Anzeigen 1894, 249–255
Oe.	F. Oehler, M. F. Octavius, Leipzig 1847
Ouz.	I. Ouzelius, M. F. Octavius, Leiden 1652; 1672
Pa.	E. Paratore, Ottavio, Bari 1971
Pe.	M. Pellegrino, M. F. Octavius, Torino 1950
Pr.	K. Prinz, Wiener Studien 57, 1939, 138–147
Qu.	G. Quispel, M. F. Octavius, Leiden 1949
Qu. 1952	–, Vigiliae Christianae 6, 1952, 60sq.
Rei.	R. Reitzenstein, Hermes 51, 1916, 609–623
Rig.	N. Rigaltius, M. F. Octavius, Paris 1643
Roe.	C. Roeren, Minuciana 1, Programm Bedburg, Köln 1859
Sa.	H. Sauppe, rec. ed. Ha., Götting. Gelehrte Anzeigen 2, 1867, 1992–2000
Schei.	F. Scheidweiler, Hermes 82, 1954, 489–494
Schoe.	A. Schöne, M. F. Octavius, Leipzig 1913
Si.	A. Douglas Simpson, M. F. Octavius, Text and crit. notes, Diss. New York 1938
So.	A. Souter, Gnomon 7, 1931, 57
Svo. 16	E. Svoboda, Listy filologické 16, 1889, 18–21; 103–106; 210–214; 336–340
Svo. 17	–, Listy filologické 17, 1890, 14–21; 225–232; 344–347; 432–435

Svo. 18	–, Listy filologické 18, 1891, 286–288; 330–335
Sy.	C. Synnerberg, Acta Societatis scient. Fennicae 17, Helsinki 1889, 17sq.
Sy. 1914	–, Neueste Beiträge zur Min.-Literatur, Helsinki 1914
Te.	N. Terzaghi, Studi Italiani di filologia classica 15, 1907, 303–304
Th.	P. Thomas, Revue de l'instr. publ. en Belgique 48, 1905, 172–175; Mnemosyne 49, 1921, 63
Urs.	F. Ursinus, M. F. Octavius, Roma 1583
Us.	H. Usener, rec. ed. Ha., Jahrbücher für classische Philologie 15, 1869, 393–416
Vah.	I. Vahlen, Ind. lect. univ. Berol. semestr. aestiv. 1894 (= Opuscula 2, Leipzig 1908, 116sqq.)
Vah. 1895	–, Hermes 30, 1895, 385–390 (= Gesammelte Schriften 1, Berlin–Leipzig 1911, 651)
Val.	A. Valmaggi, M. F. Octavius, Torino 1916
Val. 1910	–, Class. e Neolat. 6, 1910, 97–100
Val. 1912	–, Didaskaleion 1, 1912, 201sqq.
Val. 1925	–, Boll. Filol. Class. 31, 1925, 110
Val. 38	–, Riv. Filol. Istr. Class. 38, 1910, 552sqq.
Ve.	A. C. Vega, Religión y cultura 17, 1932, 411–416
Vo.	C. Vonck, Specimen crit. in var. auct., Utrecht 1744, 19–20; 136–137; 139–141; Lect. lat. libri II, Utrecht 1745, 51–60
Wa.	I. P. Waltzing, M. F. Octavius, Leipzig 1912; 1926
Wa. 1909	–, Musée Belge 13, 1909, 66
Wal.	F. Walter, Philol. Wochenschrift 45, 1925, 352
Was.	J. H. Waszink, Vigiliae Christianae 8, 1954, 129–133
Wi.	P. von Winterfeld, Philologus 63, 1904, 315–317
Wop.	T. Wopkens, Miscell. Observat. 10, Amsterdam 1730, 11sqq. (= Adversaria crit., II, ed. C. H. Frotscher, Leipzig 1828; 1834)
Wow.	I. Wowerus (van Vouweren), M. F. Octavius, Hamburg 1603

M. MINVCI FELICIS OCTAVIVS

Cogitanti mihi et cum animo meo Octavi boni et fidelissimi contuber- 1
nalis memoriam recensenti tanta dulcedo et adfectio hominis inhaesit, ut
ipse quodammodo mihi viderer in praeterita redire, non ea, quae iam
transacta et decursa sunt, recordatione revocare; ita eius contemplatio, 2
5 quantum subtracta est oculis, tantum pectori meo ac paene intimis sen-
sibus inplicata est. nec inmerito discedens vir eximius et sanctus inmen- 3
sum sui desiderium nobis reliquit, utpote cum et ipse tanto nostri semper
amore flagraverit, ut et in ludicris et seriis pari mecum voluntate con-
cineret eadem velle vel nolle: crederes unam mentem in duobus fuisse
10 divisam. sic solus in amoribus conscius, ipse socius in erroribus; et cum 4
discussa caligine de tenebrarum profundo in lucem sapientiae et veritatis
emergerem, non respuit comitem, sed, quod est gloriosius, praecucurrit.
itaque cum per universam convictus nostri et familiaritatis aetatem mea 5
cogitatio volveretur, in illo praecipue sermone eius mentis meae resedit
15 intentio, quo Caecilium superstitiosis vanitatibus etiamnunc inhaeren-
tem disputatione gravissima ad veram religionem reformavit. nam neg- 2
otii et visendi mei gratia Romam contenderat, relicta domo coniuge libe-
ris, et – quod est in liberis amabilius – adhuc annis innocentibus et
adhuc dimidiata verba temptantibus, loquellam ipso offensantis linguae
20 fragmine dulciorem. quo in adventu eius non possum exprimere sermo- 2
nibus, quanto quamque inpatienti gaudio exsultaverim, cum augeret
maxime laetitiam meam amicissimi hominis inopinata praesentia.

Igitur post unum et alterum diem, cum iam et aviditatem desiderii 3
frequens adsiduitatis usus inplesset et, quae per absentiam mutuam de
25 nobis nesciebamus, relatione alterna comperissemus, placuit Ostiam pe-
tere, amoenissimam civitatem, quod esset corpori meo siccandis umoribus
de marinis lavacris blanda et adposita curatio; sane et ad vindemiam
feriae iudiciariam curam relaxaverant. nam id temporis post aestivam
diem in temperiem semet autumnitas dirigebat. itaque cum diluculo ad 4

Arnobii liber VII ex͠pli. incipit liber VIII feliciter

6 decedens *Dav.* || 8 *post* concineret *interpunx.* **P** *Rei. Ab.* || 12 sed sed **P** | gloriosi **P**^{1}, us *s. l.* **P**^{2} || 15 quo r quod **P** quo Q. *Bae. 1886* quo D. *dubitanter in nota Be.* || 25 hostiam || 27–28 sane . . . relaxaverant *post* dirigebat (29) *transp. Dam. 1906*

mare inambulando litore pergeremus, ut et aura adspirans leniter membra vegetaret et cum eximia voluptate molli vestigio cedens harena subsideret, Caecilius simulacro Serapidis denotato, ut vulgus superstitiosus solet, manum ori admovens osculum labiis pressit.

3 Tunc Octavius ait: 'Non boni viri est, Marce frater, hominem domi forisque lateri tuo inhaerentem sic in hac inperitiae vulgaris caecitate deserere, ut tam luculento die in lapides eum patiaris inpingere, effigiatos sane et unctos et coronatos, cum scias huius erroris non minorem ad te quam ad ipsum infamiam redundare.' 5

2 Cum hoc sermone eius medium spatium civitatis emensi iam liberum 10 3 litus tenebamus. ibi harenas extimas, velut sterneret ambulacro, perfundens lenis unda tendebat; et, ut semper mare etiam positis flatibus inquietum est, etsi non canis spumosisque fluctibus exibat ad terram, tamen crispis tortuosisque ibidem erroribus delectati perquam sumus, cum in ipso aequoris limine plantas tingueremus, quod vicissim nunc adpul- 15 sum nostris pedibus adluderet fluctus, nunc relabens ac vestigia retra- 4 hens in sese resorberet. sensim itaque tranquilleque progressi oram curvi molliter litoris iter fabulis fallentibus legebamus. haec fabulae erant Oc- 5 tavi disserentis de navigatione narratio. sed ubi eundi spatium satis iustum cum sermone consumpsimus, eandem emensi viam rursus versis 20 vestigiis terebamus, et cum ad id loci ventum est, ubi subductae naviculae substratis roboribus a terrena labe suspensae quiescebant, pueros 6 videmus certatim gestientes testarum in mare iaculationibus ludere. is lusus est testam teretem iactatione fluctuum levigatam legere de litore, eam testam plano situ digitis comprehensam inclinem ipsum atque hu- 25 milem quantum potest super undas inrotare, ut illud iaculum vel dorsum maris raderet [vel] enataret, dum leni impetu labitur, vel summis fluctibus tonsis emicaret emergeret, dum adsiduo saltu sublevatur. is se in pueris victorem ferebat, cuius testa et procurreret longius et frequentius exsiliret. 30

4 Igitur cum omnes hac spectaculi voluptate caperemur, Caecilius nihil intendere neque de contentione ridere, sed tacens anxius segregatus do- 2 lere nescio quid vultu fatebatur. cui ego: 'Quid hoc est rei? cur non agnosco, Caecili, alacritatem tuam illam et illam oculorum etiam in seriis hi- 3 laritatem requiro?' tum ille: 'Iam dudum me Octavi nostri acriter angit 35 et remordet oratio, qua in te invectus obiurgavit neglegentiae, ut me 4 dissimulanter gravius argueret inscientiae. itaque progrediar ulterius: de

1 litori *Gel. et nonnulli edd., cod. def. Be. Ab.* || **2** uoluntate, *corr.* **r** *in praef.* || **14** tortuosisque *Dan.* toro . . . sisque **P** torosisque **Br** tortosisque *Bae.* coruscisque *Schoe.* || **20** emensi *del. Sy.* || **22** tabe *Dom., cod. def. No. Ax. Be. Ab.* || **27** vel[1] *del. Ho.* | vel enataret *del. Bu. Ku.* || **28** emergeret *del. Wow. Bu. Ku.* || **32** dolere *Urs.* dolore **P** doloris *Heu.*

toto integro mihi cum Octavio res est. si placet, ut ⟨non⟩ ipsius sectae homo cum eo disputem, iam profecto intelleget facilius esse in contubernalibus disputare quam conserere sapientiam. modo in istis ad tutelam balnearum iactis et in altum procurrentibus petrarum obicibus residamus, ut et requiescere de itinere possimus et intentius disputare.'

Et cum dicto eius adsedimus, ita ut me ex tribus medium lateris ambitione protegerent; nec hoc obsequi fuit aut ordinis aut honoris, quippe cum amicitia pares semper aut accipiat aut faciat, sed ut arbiter et utrisque proximus aures darem et disceptantes duos medius segregarem.

Tum sic Caecilius exorsus est: 'Quamquam tibi, Marce frater, de quo cum maxime quaerimus, non sit ambiguum, utpote cum diligenter in utroque vivendi genere versatus repudiaris ⟨alterum⟩, alterum conprobaris, in praesentiarum tamen ita tibi informandus est animus, ut libram teneas aequissimi iudicis nec in alteram partem propensus incumbas, ne non tam ex nostris disputationibus nata sententia quam ex tuis sensibus prolata videatur.

Proinde, si mihi quasi novus aliqui et quasi ignarus partis utriusque considas, nullum negotium est patefacere omnia in rebus humanis dubia incerta suspensa magisque omnia verisimilia quam vera; quo magis mirum est nonnullos taedio investigandae penitus veritatis cuilibet opinioni temere succumbere quam in explorando pertinaci diligentia perseverare. itaque indignandum omnibus indolescendum est audere quosdam, et hoc studiorum rudes, litterarum profanos, expertes artium etiam sordidarum, certum aliquid de summa rerum ac maiestate decernere, de qua tot omnibus saeculis sectarum plurimarum usque adhuc ipsa philosophia deliberat. nec inmerito, cum tantum absit ab exploratione divina humana mediocritas, ut neque quae supra nos caelo suspensa sublata sunt neque quae infra terram profunda demersa sunt aut scire sit datum aut scrutari permissum aut suspicari religiosum, et beati satis satisque prudentes iure videamur, si secundum illud vetus sapientis oraculum nosmet ipsos familiarius noverimus. sed quatenus indulgentes insano atque inepto labori ultra humilitatis nostrae terminos evagamur et in terram proiecti caelum ipsum et ipsa sidera audaci cupiditate transcendimus, vel hunc errorem saltem non vanis et formidulosis opinionibus inplicemus.

1 et *s. l. ante* integro *add.* **P**[2], *def. Ku., del. Pr.* | non *add. Mae. Ax. Ab., cod. def. No.* | ipsius **P** istius *vel* ipse istius *in nota Ha.* nullius *Sittl* σκέψεως *Boe.* || **12** alterum *semel habet* **P**, *corr.* **r** (*cf. p. 3,22; 22,26*) || **15** sentia **P**[1], ten *s. l. add.* **P**[2] | exuis **P**[1], t *s. l. add.* **P**[2] || **20** non multos *De.* || **22** *ante* indolescendum *add.* omnibus *Ba.*, immo *coll. Cypr. ep. 1,6 Wow.* indolescendumque *Rig. sed cf. p. 22, 26*) || **23** rude, *corr. vulgo* | nisi sordidarum *coll. Tert. apol. 46,9 Hei.* || **24** qua **P**[2] quo **P**[1] || **28** aut scrutari permissum *Ouz.* ut scrutare permissum **P** aut scrutare p. *Bae. 1912 Ab. del. No.* || **29** suspicari *Dom. Ky.* stuprari **P** stuprare *Rig.* ruspari *Ios. Scaliger* (*cf. Ha.*) *No.* sciscitari *Cell.* stuporare *coll. Tert. cult. fem. 2,3 Ma.* superare *Vo.* disputare *Klotz* ut sit, optare *Hei.*

7 Sint principio omnium semina natura in se coeunte densata: quis hic auctor deus? sint fortuitis concursionibus totius mundi membra coalita digesta formata: quis deus machinator? sidera licet ignis accenderit et caelum licet sua materia suspenderit, licet terram fundaverit pondere et mare licet influxerit e liquore: unde haec religio, unde formido, quae 5 superstitio est?

8 Homo et animal omne, quod nascitur inspiratur attollitur, elementorum ut voluntaria concretio est, in quae rursum homo et animal omne dividitur solvitur dissipatur, ita in fontem refluunt et in semet omnia re-
9 volvuntur, nullo artifice nec iudice nec auctore. sic congregatis ignium 10 seminibus soles alios atque alios semper splendere, sic exhalatis terrae vaporibus nebulas semper adolescere, quibus densatis coactisque nubes altius surgere, isdem labentibus pluvias fluere, flare ventos, grandines increpare vel nimbis conlidentibus tonitrua mugire, rutilare fulgora, fulmina praemicare; adeo passim cadunt, montes inruunt, arboribus in- 15 currunt; sine dilectu tangunt loca sacra et profana, homines noxios fe-
10 riunt et saepe religiosos. quid tempestates loquar varias et incertas, quibus nullo ordine vel examine rerum omnium impetus volutatur, in naufragiis bonorum malorumque fata mixta, merita confusa, in incendiis interitum convenire insontium nocentiumque, et cum tabe pestifera caeli 20 tractus inficitur, sine discrimine omnes deperire, et cum belli ardore sae-
11 vitur, meliores potius occumbere? in pace etiam non tantum aequatur nequitia melioribus, sed et colitur, ut in pluribus nescias, utrum sit eorum
12 detestanda pravitas an optanda felicitas. quod si mundus divina providentia et alicuius numinis auctoritate regeretur, numquam mereretur 25 Phalaris et Dionysius regnum, numquam Rutilius et Camillus exilium,
13 numquam Socrates venenum. ecce arbusta frugifera, ecce iam seges cana, iam temulenta vindemia imbri corrumpitur, grandine caeditur. adeo aut incerta nobis veritas occultatur et premitur, aut, quod magis credendum est, variis et lubricis casibus soluta legibus fortuna dominatur. 30

6 Cum igitur aut fortuna certa aut incerta natura sit, quanto venerabilius ac melius antistites veritatis maiorum excipere disciplinam, religiones traditas colere, deos, quos a parentibus ante inbutus es timere quam nosse familiarius, adorare, nec de numinibus ferre sententiam, sed prioribus credere, qui adhuc rudi saeculo in ipsius mundi natalibus merue- 35 runt deos vel faciles habere vel reges. inde adeo per universa imperia

4,5 et mare et (*altero* et *eraso*) **P** et mare et (= *etiam*) *Hei.* || **10** iudice **P**, *def. Ab.* vindice *Ax. 29sq., 63* indice *Vo. 1744 De.* || **11** atque atque, *corr. vulgo* | exalatis, *corr. Ho.* || **12** ⟨alias⟩ semper *Hei.* || **20** nocentumque *numeri causa Wi.*, *cod. def. Englund* || **31** certa **P**, *def. Ab.* incerta *Ba.* caeca *Dom.* | *post* sit *ex 7, 1* ausim . . . errare *transp. Val. 1912* || **32** antistites **P**, *def. Sy. 1914* antistitem *Wow.* antistitum *Ab.* ancipites *Us.* uti testem *Mae.* antistites veritatis *commatis inclusit Was.* || **36** faciles **P** famulos *Us.* cives *Heu.*

provincias oppida videmus singulos sacrorum ritus gentiles habere et
deos colere municipes, ut Eleusinios Cererem, Phrygas Matrem, Epidau-
rios Aesculapium, Chaldaeos Belum, Astarten Syros, Dianam Taurios,
Gallos Mercurium, universa Romanos.
5 Sic eorum potestas et auctoritas totius orbis ambitus occupavit, sic 2
imperium suum ultra solis vias et ipsius Oceani limites propagavit, dum
exercent in armis virtutem religiosam, dum urbem muniunt sacrorum
religionibus, castis virginibus, multis honoribus ac nominibus sacerdo-
tum, dum obsessi et citra solum Capitolium capti colunt deos, quos alius
10 iam sprevisset iratos, et per Gallorum acies mirantium superstitionis
audaciam pergunt telis inermes, sed cultu religionis armati, dum captis
in hostilibus moenibus adhuc ferociente victoria numina victa venerantur,
dum undique hospites deos quaerunt et suos faciunt, dum aras exstruunt
[dum] etiam ignotis numinibus et Manibus. sic dum universarum gentium 3
15 sacra suscipiunt, etiam regna meruerunt. hinc perpetuus venerationis
tenor mansit, qui longa aetate non infringitur, sed augetur; quippe anti-
quitas caerimoniis atque fanis tantum sanctitatis tribuere consuevit,
quantum adstruxerit vetustatis.

Nec tamen temere – ausim enim interim et ipse concedere et sic me- 7
20 lius errare – maiores nostri aut observandis auguriis aut extis consulen-
dis aut instituendis sacris aut delubris dedicandis operam navaverunt.
specta de libris memoriam: iam eos deprehendes initiasse ritus omnium 2
religionum, vel ut remuneraretur divina indulgentia vel ut averteretur
imminens ira aut ut iam tumens et saeviens placaretur. testis Mater 3
25 Idaea, quae adventu suo et probavit matronae castitatem et urbem metu
hostili liberavit; testes equestrium fratrum in lacu, sicut ⟨se⟩ ostende-
rant, statuae consecratae, qui anheli spumantibus equis atque fumantibus
de Perse victoriam eadem die qua fecerant nuntiaverunt; testis ludorum
offensi Iovis de somnio plebei hominis iteratio; et Deciorum devotio rata

2 ut **r** et **P** et *coll. 20, 3; 21, 1; 37, 3 del. Kro. 1889 Ma.* || **3** taurios **P** Tauricos *in praef.* **r** Tauros *coll. 30, 4* Tauris *Wa.* || **4** universam (*litt.* m *erasa*) **P**, *cf. Löfstedt* ⟨numina⟩ universa *Ha.* universarum (*sc.* gentium) *Hei.* universorum *Mae.* || **10** *post* sprevisset *interpunx. Li. Kro. 1910* | iratos **P**, **r** *in praef.* iratus *Wow.* eieratos *Hei.* || **11. 12** captis in **r** capti in **P**, **r** *in praef.* captis *Ouz.* captis vi *Dav.* capta in *coll. 33, 5 Hei.* capti *del. Val.* || **14** dum[1] *del.* **r** interdum *Her.* | et manibus *ut gloss. del. Us. apud Ha.* et inanibus *Her.* e manibus *Schoe.* et inmanibus *coll. Prud. c. Symm. 2, 353 sq. Bae.* || **15** meruerunt **r** merunt **P** metunt **B** merent *Dav.* inierunt (*vel* regnaverint) *Meu.* || **18** adstruxserit *ex* adstrucserit **P**[1] abstruxerat **r** adstruxerat *Gel.* adstruxit *in nota Ha.* adseruit *Bae.* || **19** inrim (te *s. l.* **P**[2]) || **20** errare **P** enarrare *Boe.* || **20** aut[1] *Gel.* ut **Pr** || **22** memoriam **r** memoria **P** memorias *vel* memoriarum *Rig.* | iam *del. Boe.* || **24** ut *s. l.* **P**[1] *del. Ha.* || **25** Idaea *Urs.* . . . dea *ex* idea **P**, *def. Ab.* dea **r** || **26** sicut (sič *litt.* c *in rasura*) **P**, *def. Svo. 16 Ax.* sicut se *Urs. Schei.* sic se *Ve.* || **27** anheli *coll. Flor. 1, 28, 15 Gel.* anhelis **P** || **29** offensi *Rig.* offensio **P** | somnio *Gel.* somno **P** | Deciorum **r** decuriorum **P** || **29**– p. 6, 1 et Dec. . . . est *del. Ha.*

testis est; testis et Curtius, qui equitis sui vel mole vel honore hiatum pro-
fundae voraginis coaequavit.
4 Frequentius etiam quam volebamus deorum praesentiam contempta
auspicia contestata sunt. sic Allia nomen infaustum, sic Claudi et Iuni
non proelium in Poenos, sed ferale naufragium est, et ut Trasimenus Ro- 5
manorum sanguine et maior esset et decolor, sprevit auguria Flaminius,
et ut Parthos signa repetamus, dirarum inprecationes Crassus et meruit
5 et inrisit. omitto vetera, quae multa sunt, et de deorum natalibus donis
muneribus neglego carmina poetarum; praedicta etiam de oraculis fata
transilio, ne vobis antiquitas nimium fabulosa videatur. intende templis 10
ac delubris deorum, quibus Romana civitas et protegitur et ornatur: ma-
gis sunt augusta numinibus incolis praesentibus inquilinis quam cultu in-
6 signibus et muneribus opulenta. inde adeo pleni et mixti deo vates futura
praecerpunt, dant cautelam periculis, morbis medellam, spem adflictis,
opem miseris, solacium calamitatibus, laboribus levamentum. etiam per 15
quietem deos videmus audimus adgnoscimus, quos inpie per diem nega-
mus nolumus peieramus.
8 Itaque cum omnium gentium de dis inmortalibus, quamvis incerta sit
vel ratio vel origo, maneat tamen firma consensio, neminem fero tanta
audacia tamque inreligiosa nescio qua prudentia tumescentem, qui hanc 20
religionem tam vetustam, ⟨tam⟩ utilem, tam salubrem dissolvere aut
2 infirmare nitatur. sit licet ille Theodorus Cyrenaeus vel qui prior Diagoras
Melius, cui Atheon cognomen adposuit antiquitas, qui uterque nullos
deos adseverando timorem omnem, quo humanitas regitur, venerationem-
que penitus sustulerunt: numquam tamen in hac inpietatis disciplina 25
simulatae philosophiae nomine atque auctoritate pollebunt.
3 Cum Abderiten Protagoram Athenienses viri consulte potius quam pro-
fane de divinitate disputantem et expulerint suis finibus et in contione
eius scripta deusserint, quid homines – sustinebitis enim me impetum
susceptae actionis liberius exserentem – homines, inquam, deploratae 30
inlicitae ac desperatae factionis grassari in deos non ingemescendum est?
4 qui de ultima faece collectis inperitioribus et mulieribus credulis sexus
sui facilitate labentibus plebem profanae coniurationis instituunt, quae

1 testis est *del. Dav.* | Curtius ⟨lacus⟩ *Rei.* | equitis **P** equi *Wow.* equi et sui *Bu.* equitans *Schei.* *del. Ha.* *cod. def. Was. coll. Tert. anim. 35, 6* | honore **P**[1], *altero* o *expuncto* e *s. l.* **P**[2] onere *Wow.* || 5 thrysimenus || 6 sanguinẽ . . . || 7 phartos | repeteremus *Ha.* | grassus || 9 muneribus; *ante Dav. interpungebatur* || 12 inquilinisque *Schei.* | cultu **r** cultu . . . **P** cultus *Rig.* || 17 eieramus *Gro. 1651 Au.* || 21 tam *add. Gel.* | utilem *ut gloss. ad* salubrem *del. Svo. 16* || 22 theudorus cyreneus || 22, 23 dargoras (*supra pr.* a *litt.* i *superscr.*) milesius **P** (*incertum auctorisne ipsius errore an librarii Ha.*), *corr.* **r** || 23 atheon **P** *ἄθεον Val.* *ἀθέον Heu.* || 27 Abderitam *Pe.* | Protagoram **r** pitagorã **P** || 29 scribda || 33 labentibus **B** labendibus **P** | plebes *coll.* foederantur (p. 7, 2) *Rei.*

nocturnis congregationibus et ieiuniis solemnibus et inhumanis cibis non
sacro quodam, sed piaculo foederantur, latebrosa et lucifugax natio, in
publicum muta, in angulis garrula; templa ut busta despiciunt, deos de-
spuunt, rident sacra, miserentur miseri – si fas est – sacerdotum, ho-
5 nores et purpuras despiciunt, ipsi seminudi. pro mira stultitia et incredi- 5
bilis audacia! spernunt tormenta praesentia, dum incerta metuunt et
futura, et dum mori post mortem timent, interim mori non timent: ita
illis pavorem fallax spes solacia rediviva blanditur.

Ac iam, ut fecundius nequiora proveniunt, serpentibus in dies perditis 9
10 moribus per universum orbem sacraria ista taeterrima inpiae coitionis
adolescunt. eruenda prorsus haec et exsecranda consensio. occultis se no- 2
tis et insignibus noscunt et amant mutuo paene antequam noverint; pas-
sim etiam inter eos velut quaedam libidinum religio miscetur, ac se pro-
misce appellant fratres et sorores, ut etiam non insolens stuprum inter-
15 cessione sacri nominis fiat incestum. ita eorum vana et demens superstitio
sceleribus gloriatur.

Nec de ipsis, nisi subsisteret veritas, maxima et varia et honore prae- 3
fanda sagax fama loqueretur. audio eos turpissimae pecudis caput, asini,
consecratum inepta nescio qua persuasione venerari: digna et nata reli-
20 gio talibus moribus. alii eos ferunt ipsius antistitis ac sacerdotis colere 4
genitalia et quasi parentis sui adorare naturam: nescio an falsa, certe oc-
cultis ac nocturnis sacris adposita suspicio. et qui hominem summo sup-
plicio pro facinore punitum et crucis ligna feralia eorum caerimonias fa-
bulatur, congruentia perditis sceleratisque tribuit altaria, ut id colant
25 quod merentur.

Iam de initiandis tirunculis fabula tam detestanda quam nota est. in- 5
fans farre contectus, ut decipiat incautos, adponitur ei qui sacris inbua-
tur. is infans a tirunculo farris superficie quasi ad innoxios ictus provocato
caecis occultisque vulneribus occiditur. huius – pro nefas – sitienter
30 sanguinem lambunt, huius certatim membra dispertiunt, hac foederantur
hostia, hac conscientia sceleris ad silentium mutuum pignerantur. haec
sacra sacrilegiis omnibus taetriora.

2 foederatur *Vah.* | lucifuga *Dan.* || **4** miserentur, miseris si fas est *Bae. Bi.* miserentur miseri ⟨ipsi⟩, si fas est *Ha.* miserentur, misereri si fas est *Sy.* || **5** pro **P** proni *Hei.* | mira . . . (*fort. ex* miram) **P** | incredibilis (*litt.* s *erasa*) **P** incredibili *Hei.* || **7** ita **P** ⟨mentita⟩ ira *Hei.* || **8** pauorem **P** pavor et **r** pavorum *Anonymus 1732* pavore *Dav.* contra pavorem *Svo. 16* prava et *Wop.* | fallax **P** *Dom. in ed.* fallens *Dom. apud Ha.* | solacio redivivo **r** || **11** execranda **P** exsecanda *Co., coll. Cic. Sest. 135 Rei.* || **17** veritas, maxima et varia *Her.* ver. maxima, et varia *Ma.* ver., maxime nefaria *Dan.* | honore **P** horrore *Svo. 16, sine nota Pe.* | praefandas (*litt.* s *erasa*) **P** || **18** pecu . . . dis | asini *ut insertum ex 28, 7 del. Dav.* || **20** antistitis **Br** antistis **P**, *coll. Arnob. 5, 7; CIL 6, 716; 10, 5654, 8; Inscr. Christ. Hisp. 223, ubi genetivus* antistes *scriptus est, Bae. 1912* || **23** fabulatur **Br** fabulantur **P** || **23–24** fabulantur . . . tribuunt *Wow.*

6 Et de convivio notum est, passim omnes loquuntur; id etiam Cirtensis nostri testatur oratio. ad epulas solemni die coeunt cum omnibus liberis, sororibus, matribus, sexus omnis homines et omnis aetatis. illic post multas epulas, ubi convivium caluit et incestae libidinis ebrietatis fervor exarsit, canis, qui candelabro nexus est, iactu offulae ultra spatium lineae, 5
7 qua vinctus est, ad impetum et saltum provocatur. sic everso et exstincto conscio lumine inpudentibus tenebris nexus infandae cupiditatis involvunt per incertum sortis, etsi non omnes opera, conscientia tamen pariter incesti, quoniam voto universorum adpetitur, quicquid accidere potest in actu singulorum. 10

10 Multa praetereo consulto; nam et haec nimis multa sunt, quae aut omnia aut pleraque omnium vera declarat ipsius pravae religionis obscuri-
2 tas. cur etenim occultare et abscondere quicquid illud colunt magnopere nituntur, cum honesta semper publico gaudeant, scelera secreta sint? cur nullas aras habent, templa nulla, nulla nota simulacra, numquam 15 palam loqui, numquam libere congregari, nisi illud, quod colunt et interprimunt, aut puniendum est aut pudendum?

3 Vnde autem vel quis ille aut ubi deus unicus solitarius destitutus, quem non gens libera, non regna, non saltem Romana superstitio noverunt?
4 Iudaeorum sola et misera gentilitas unum et ipsi deum, sed palam, sed 20 templis aris victimis caerimoniisque coluerunt, cuius adeo nulla vis nec potestas est, ut sit Romanis hominibus cum sua sibi natione captivus.

5 At etiam Christiani quanta monstra, quae portenta confingunt! deum illum suum, quem nec ostendere possunt nec videre, in omnium mores, 25 actus omnium, verba denique et occultas cogitationes diligenter inquirere, discurrentem scilicet atque ubique praesentem; molestum illum volunt, inquietum, inpudenter etiam curiosum, siquidem adstat factis omnibus, locis omnibus intererrat, cum nec singulis inservire possit per universa districtus nec universis sufficere in singulis occupatus. 30

11 Quid? quod toto orbi et ipsi mundo cum sideribus suis minantur incendium, ruinam moliuntur, quasi aut naturae divinis legibus constitutus aeternus ordo turbetur, aut rupto elementorum omnium foedere et cae-

2 omnibus **P** coniugibus *Gro. 1709* uxoribus *Kro. 1889* || 3 sorororibus **P** | homines *Gel.* hominis **P** || 4 caluit **r** caruit **P**; *cf. Sulp. Sev. chron. 2, 13, 7* cum ... convivium calere coepisset | libidinis (*corr. ex* lividinis) ebrietatis **P**, *def. Ku.* l. ebriatis *Meu.* l. ebrietate *Gel.* l. ebrietatibus *Dav.* ebr. *ut gloss. del. Svo. 16* l. ⟨ignis⟩ ebrietatis (fervore) *Hei.* l. pronus (fervor) *coll. Suet. Galba 22 Castiglioni apud Pe.* ⟨in⟩ incestas libidines ebrietatis *coll. Tac. ann. 11, 25 Wal.* || 5 ca . . nis **B** canis *in praef.* **r** carnis **P** || 8 opera **B** opora **P** opere *Heu.* corpore *Har.* || 12 omnium] omnia *Wop.* omnino *Bae. 1886* omnium *obelo notare maluit Ha.* || 21 crimonisque (e *s. l.*) **P** || 27 nominibus **P**, *corr.* **r** numinibus *Wow.* || 24 at **P**[2] ad **P**[1] | χ̃ρiani | quanta monstra *Dav.* quantã (*corr. in* quamtã) nr̃a **PB** || 30 destrictus **P**, *corr.* **r**

lesti conpage divisa moles ista, qua continemur et cingimur, subruatur?
nec hac furiosa opinione contenti aniles fabulas adstruunt et adnectunt: 2
renasci se ferunt post mortem et cineres et favillas et nescio qua fiducia
mendaciis suis invicem credunt; putes eos iam revixisse. anceps malum 3
5 et gemina dementia, caelo et astris, quae sic relinquimus ut invenimus,
interitum denuntiare, sibi mortuis exstinctis, qui sic ut nascimur et in-
terimus, aeternitatem repromittere.

Inde videlicet et exsecrantur rogos et damnant ignium sepulturas, 4
quasi non omne corpus, etsi flammis subtrahatur, annis tamen et aetati-
10 bus in terram resolvatur nec intersit, utrum ferae diripiant an maria con-
sumant an humus contegat an flamma subducat, cum cadaveribus omnis
sepultura, si sentiunt, poena sit, si non sentiunt, ipsa conficiendi celeritate
medicina. hoc errore decepti beatam sibi, ut bonis, et perpetem vitam 5
mortui pollicentur, ceteris, ut iniustis, poenam sempiternam.

15 Multa ad haec subpetunt, ni festinet oratio. iniustos ipsos magis nec
laboro, iam docui; quamquam, etsi iustos darem, culpam tamen vel inno-
centiam fato tribui sententiis plurimorum et haec vestra consensio est.
nam quicquid agimus, ut alii fato ita vos deo dicitis; sic sectae vestrae non 6
spontaneos cupere sed electos. igitur iniquum iudicem fingitis, qui sor-
20 tem in hominibus puniat, non voluntatem.

Vellem tamen sciscitari, utrumne cum corporibus, et corporibus qui- 7
bus, ipsisne an innovatis resurgatur. sine corpore? hoc, quod sciam, neque
mens neque anima nec vita est. ipso corpore? sed iam ante dilapsum est.
alio corpore? ergo homo novus nascitur, non prior ille reparatur. et tamen 8
25 tanta aetas abiit, saecula innumera fluxerunt: quis unus ullus ab inferis
vel Protesilai sorte remeavit, horarum saltem permisso commeatu, vel ut
exemplo crederemus? omnia ista figmenta male sanae opinionis et inepta 9
solacia a poetis fallacibus in dulcedine carminis lusa a vobis nimirum cre-
dulis in deum vestrum turpiter reformata sunt.

30 Nec saltem de praesentibus capitis experimentum, quam vos inritae **12**
pollicitationis cassa vota decipiant; quid post mortem inpendeat, miseri,

1 conpage **Br** conpagetur (tur *expunct.*) **P** conpage vagetur *Hei.* conpactura *Oe.* | continemur et cingimur *coll. Arnob. 1, 2 Meu., coll. Tert. apol. 17, 4; Sen. ep. 92 Qu. 1952* continetur et cingitur **P** || **12** ipsa **P** *Dom. in ed.* ⟨ignis⟩ ipsa *Dom. 1869* ipsa ⟨fax⟩ *Hei.* || **14** mortui **P**, *coll.* conati *Caes. B. G. 7, 26, 2 def. Kro. 1910* mortuis **r** || **16** quã (*s. l.*) quam **P** || **17** *ante* fato *add.* fateor *Boe.*, fatendum *Val.*, novi *No.*, *post* fato *add.* scio *Bae. 1912*, *post* tribui *add.* scitis *Schei.*, *post* plurimorum *add.* novi *Vah. apud Ha.* | haec et *dubitanter transp. Rei.* || **18** fato ⟨fieri⟩ *vel* fato ⟨agi⟩ *coll. Cic. div. 1, 125* (*sed cf. ibid. 2, 20*) *dubitanter in nota Wa.* || **21** utrumne **P**, *def. Ab.* utrum necne *Dom. 1869* (*sed in ed. sicut Ha. infra*) utrumne ⟨sine corporibus an⟩ *Rei.* ⟨sine corpore an⟩ *Urs.* | cum corporibus ⟨an sine corporibus⟩ *Ha.* ⟨an absque corporibus⟩ *Wi.* || **28** dulcedinem *Wow. et omnes fere edd., sed cf. p. 31, 2. 13* | nimium *Gel. Ab.* || **30** salitem (*litt.* i *eras.*) **P** || **31** pollicationis **P**, *corr.* **r**

2 dum adhuc vivitis, aestimate. ecce pars vestrum, et maior melior, ut dicitis, egetis algetis, opere fame laboratis, et deus patitur dissimulat, non
3 vult aut non potest opitulari suis; ita aut invalidus aut iniquus est. tu, qui inmortalitatem postumam somnias, cum periculo quateris, cum febribus ureris, cum dolore laceraris, nondum condicionem tuam sentis, 5
nondum adgnoscis fragilitatem? invitus miser infirmitatis argueris nec fateris.

4 Sed omitto communia. ecce vobis minae supplicia tormenta, et iam non adorandae sed subeundae cruces, ignes etiam quos et praedicitis et timetis: ubi deus ille, qui subvenire revivescentibus potest, viventibus non 10
5 potest? nonne Romani sine vestro deo imperant regnant, fruuntur orbe toto vestrique dominantur? vos vero suspensi interim atque solliciti honestis voluptatibus abstinetis; non spectacula visitis, non pompis interestis; convivia publica absque vobis; sacra certamina, praecerptos cibos et delibatos altaribus potus abhorretis. sic reformidatis deos quos negatis! 15
6 non floribus caput nectitis, non corpus odoribus honestatis; reservatis unguenta funeribus, coronas etiam sepulcris denegatis, pallidi trepidi, misericordia digni, sed nostrorum deorum. ita nec resurgitis miseri nec interim vivitis.

7 Proinde, si quid sapientiae vobis aut verecundiae est, desinite caeli 20
plagas et mundi fata et secreta rimari; satis est pro pedibus aspicere, maxime indoctis inpolitis rudibus agrestibus; quibus non est datum intelle-
13 gere civilia, multo magis denegatum est disserere divina. quamquam si philosophandi libido est, Socraten, sapientiae principem, quisque vestrum tantus est, si potuerit, imitetur. eius viri, quotiens de caelestibus rogaba- 25
tur, nota responsio est: «quod supra nos, nihil ad nos.» merito ergo de
2 oraculo testimonium meruit prudentiae singularis. quod oraculum idem ipse persensit idcirco universis esse praepositum, non quod omnia comperisset, sed quod nihil se scire didicisset: ita confessae inperitiae summa prudentia est. 30

3 Hoc fonte defluxit Arcesilae et multo post Carneadis et Academicorum plurimorum in summis quaestionibus tuta dubitatio, quo genere philo-
4 sophari et caute indocti possunt et docti gloriose. quid? Simonidis melici

1 et maior ⟨et⟩ melior *Gel.* maior et melior *coll. Cypr. unit. eccl. 20* confessorum pars maior et melior *Vah. apud Ha.* || **5** lacerais (r *s. l.*) **P** | sentis (t *s. l.*) **P** || **10. 11** ñ potest (ñ *s. l.*) || **24** filosofandi libido *ex* filosofari dililudo **P** || **27** quod oraculum idem *del. Svo. 17* | oraculum idem *del. Sy.* | oraculum *del. Urs. et* (*coll.* quod ipsum *17, 2. 18, 5*) *Pe.* *cod. def. Ax. et* (*post* oraculum *commate distinguens*) *Ha.* quo oraculo *Ouz.* quid oraculum? *Gro. 1709* || **28** persensit *Ouz.* praesensit **P**, *def. Gro. 1709 coll.* praemicare *5, 9* | ⟨se⟩ esse *Wow.* esse ⟨se⟩ *Her.* sese *Dav.*, *sed cf. 4, 1* dolere, *21, 2* adsumptos, *38, 1* cedere . . . pudere || **29** confessio *Heu.* | confessa inperitia *Urs.* || **31** arcesile | carneadis *corr. ex* carneatis **P** Carneadis ⟨et Pyrrhonis⟩ *Vah. apud Ha. coll. 38, 5* || **33** simonides melchi **P**, *corr.* **r**

nonne admiranda omnibus et sectanda cunctatio? qui Simonides, cum de eo, quid et quales arbitraretur deos, ab Hierone tyranno quaereretur, primo deliberationi diem petiit, postridie biduum prorogavit, mox alterum tantum admonitus adiunxit; postremo, cum causas tantae morae 5 tyrannus inquireret, respondit ille: quod sibi, quanto inquisitio tardior pergeret, tanto veritas fieret obscurior.

Mea quoque opinione, quae sunt dubia, ut sunt, relinquenda sunt, nec 5 tot ac tantis viris deliberantibus temere et audaciter in alteram partem ferenda sententia est, ne aut anilis inducatur superstitio aut omnis religio 10 destruatur.'

Sic Caecilius et renidens (nam indignationis eius tumorem effusae 14 orationis impetus relaxaverat): 'Ecquid ad haec' ait 'audet Octavius, homo Plautinae prosapiae, ut pistorum praecipuus, ita postremus philosophorum?'

15 'Parce' inquam 'in eum plaudere; neque enim prius exsultare te di- 2 gnum est concinnitate sermonis, quam utrimque plenius fuerit peroratum, maxime cum non laudi, sed veritati disceptatio vestra nitatur. et 3 quamquam magnum in modum me subtili varietate tua delectarit oratio, tamen altius moveor, non de praesenti actione, sed de toto genere dispu- 20 tandi, quod plerumque pro disserentium viribus et eloquentiae potestate etiam perspicuae veritatis condicio mutetur. id accidere pernotum est 4 auditorum facilitate, qui dum verborum lenocinio a rerum intentionibus avocantur, sine dilectu adsentiuntur dictis omnibus nec a rectis falsa secernunt, nescientes inesse et ⟨in⟩ incredibili verum et in verisimili men- 25 dacium. itaque, quo saepius adseverationibus credunt, eo frequentius a 5 peritioribus arguuntur; sic adsidue temeritate decepti culpam iudicis transferunt ad incerti querellam, ut damnatis omnibus malint universa suspendere quam de fallacibus iudicare. igitur nobis providendum est, ne 6 odio identidem sermonum omnium laboremus ita, ut in exsecrationem et 30 odium hominum plerique simpliciores efferantur. nam incaute creduli circumveniuntur ab his, quos bonos putaverunt; mox errore consimili iam suspectis omnibus ut improbos metuunt etiam quos optimos sentire potuerunt. nos proinde sollliciti, quod utrimque omni negotio disseratur 7 et ex altera parte plerumque obscura sit veritas, ex altero latere mira sub-

2 quereretur || **3** petit posttridie || **11** renitens **P**, *corr.* **r** || **12** ecquid *Urs.* et qui **P** et quid **Br** || **13** pistorum **P** istorum *Elter* Christianorum (*ex* χ̃ϱistorum) *Stieber* iuris consultorum (*ex* Ictorum) *Gro. apud Ho.* disertorum *Bae.* piscatorum *coll. Lact. inst. 5, 2, 17; Iul. ep. 606* (*Hertlein*) *Paulson* pistorum (= πιστῶν) *Wilamowitz Révay* || **15** in eum ludere vel tibi plaudere *coll. Pers. sat. 1, 127 Rei.* || **17** laudi et **P**[1] laudis et **P**[2] laudi set *Ha. Wa.* laudi sed *Gel.* || **23** delectu **r** || **24** in *add. Ba.* | verisimili *Ba. Ma.* verisimile **P** | incredibile verum et verisimile *Wi.* || **26** adsidu . . . e || **27** quaerellam | malint **B** *vulgo* mallint **P** || **29** identidem **P** itidem *Mae.* indidem *Dom.* || **31** his (*cf. p. 32, 3*) **P** iis *Ha.*

tilitas, quae nonnumquam ubertate dicendi fidem confessae probationis imitetur, diligenter quantum potest singula ponderemus, ut argutias quidem laudare, ea vero, quae recta sunt, eligere probare suscipere possimus.'

15 'Decedis', inquit Caecilius, 'officio iudicis religiosi; nam periniurium est vires te actionis meae intergressu gravissimae disputationis infringere, cum Octavius integra et inlibata habeat singula, si potest, refutare.' 5

2 'Id quod criminaris', inquam, 'in commune, nisi fallor, conpendium protuli, ut examine scrupuloso nostram sententiam non eloquentiae tumore, sed rerum ipsarum soliditate libremus. nec avocanda, quod quereris, diutius intentio, cum toto silentio liceat responsionem Ianuari nostri iam gestientis audire.' 10

16 Et Octavius: 'Dicam equidem, ut potero, pro viribus, et adnitendum tibi mecum est, ut conviciorum amarissimam labem verborum veracium flumine diluamus. nec dissimulabo principio ita Natalis mei errantem vagam lubricam nutasse sententiam, ut sit nobis ambigendum, utrumne 15
2 iudicio turbata sit an vacillaverit per errorem. nam interim deos credere, interim se deliberare variavit, ut propositionis incerto incertior responsionis nostrae intentio fundaretur. sed in Natali meo versutiam nolo, non credo; procul est ab eius [subtilitate] simplicitate subtilis urbanitas. quid 20
3 igitur? ut qui rectam viam nescit, ubi, ut fit, in plures una diffinditur, quia viam nescit haeret anxius nec singulas audet eligere nec universas probare, sic, cui non est veri stabile iudicium, prout infida suspicio spar-
4 gitur, ita eius dubia opinio dissipatur. nullum itaque miraculum est, si Caecilius identidem in contrariis ac repugnantibus iactetur aestu et fluctuetur. quod ne fiat ulterius, convincam et redarguam quamvis diversa, quae dicta sunt, una veritate confirmata probataque; sic nec dubitandum ei de cetero est nec vagandum. 25

7 refutare **B** *Her.* reputare **P** reputari **r** || **10** quaereris || **13** ut potero *del. Wow.* | pro viribus *del. Heu.* || **15** flumine *Meu.* inlumine **P** lumine *Gel.* || **16.17** utrumne iudicio *Kro. 1889 Ma.* (utrum ab eo iudicio *dubitanter in nota Ma.*) utrum tua eruditio **P** utrum tua eruditione *dubitanter Kui.* utrum sua eruditio *Dav.* utrum versutia *Vah. apud Ha.* utrum vafritia *Haupt 1867* utrum ratione *Bae. 1912* utrum studio et ratione *Sy.* utrum ea iudicio *Ci.* utrum tuo iudicio *Svo. 17* utrum astu ac iudicio *Wal.* utrum acri iudicio *Si.* utrum vafra dictione *Schoe.* utrum a veri iudicio *Hei.* utrum praeiudicio *Ve.; v. Ab. 261sq.* || **18** se *del. Ab. post* deliberare *interpungens* | incertior *Urs.* certior **P** non certior *Vo.* || **19** confunderetur *Us.* retundatur *Sy.* funderetur *Ab.* || **20** subtilitate simplicitate ... subtilis **P**, *def. Val. 1910* subtilitate *del. Gel.* || **21** fit *Gel.* sit **P** *del. Svo. 17* | diffinditur *coll. Verg. Aen. 6, 540 Gel.* diffunditur **P** || **22** quia (*litt.* a *erasa*) uiam nescit **P** qui veram nescit *Haupt 1873* quam viam ineat *coll. Lact. inst. 6, 3, 6 Vah. apud Ha.* quam viam instet *Bae.* *del. Wop.* | ne (c *s. l.*) **P** || **22.23** universa ⟨potest⟩ probare *Kro. 1889* || **25** aestuet *Meu. Ab.* *cod. def. Ky.* || **27** probataque; sic *Dav.* | prouataque sint **P**

Et quoniam meus frater erupit, aegre se ferre stomachari indignari do- 5
lere, inliteratos pauperes inperitos de rebus caelestibus disputare, sciat
omnes homines, sine dilectu aetatis sexus dignitatis, rationis et sensus
capaces et habiles procreatos nec fortuna nanctos, sed natura insitos esse
5 sapientiam, quin ipsos etiam philosophos, vel si qui alii artium repertores
in memorias exierunt, priusquam sollertia mentis parerent nominis cla-
ritatem, habitos esse plebeios indoctos seminudos; adeo divites facultati-
bus suis inligatos magis aurum suspicere consuesse quam caelum, nostra-
tes pauperes et commentos esse prudentiam et tradidisse ceteris discipli-
10 nam. unde apparet ingenium non dari facultatibus nec studio parari, sed
cum ipsa mentis formatione generari. nihil itaque indignandum vel do- 6
lendum, si quicumque de divinis quaerat sentiat proferat, cum non dispu-
tantis auctoritas, sed disputationis ipsius veritas requiratur. atque etiam,
quo inperitior sermo, hoc inlustrior ratio est, quoniam non fucatur pompa
15 facundiae et gratiae, sed, ut est, recti regula sustinetur.

Nec recuso, quod Caecilius adserere inter praecipua conisus est, ho- **17**
minem nosse se et circumspicere debere, quid sit, unde sit, quare sit:
utrum elementis concretus an concinnatus atomis an potius a deo factus
formatus animatus. quod ipsum explorare et eruere sine universitatis in- 2
20 quisitione non possumus, cum ita cohaerentia conexa concatenata sint,
ut, nisi divinitatis rationem diligenter excusseris, nescias humanitatis,
nec possis pulchre gerere rem civilem, nisi cognoveris hanc communem
omnium mundi civitatem; praecipue cum a feris beluis hoc differamus,
quod illa prona in terramque vergentia nihil nata sint prospicere nisi pa-
25 bulum, nos, quibus vultus erectus, quibus suspectus in caelum datus est,
sermo et ratio, per quae deum adgnoscimus sentimus imitamur, ignorare
nec fas nec licet ingerentem sese oculis et sensibus nostris caelestem clari-
tatem; sacrilegii enim vel maximi instar est humi quaerere, quod in subli-
mi debeas invenire.

30 Quo magis mihi videntur, qui hunc mundi totius ornatum non divina 3
ratione perfectum volunt, sed frustis quibusdam temere cohaerentibus
conglobatum, mentem sensum, oculos denique ipsos non habere. quid 4
enim potest esse tam apertum, tam confessum tamque perspicuum, cum
oculos in caelum sustuleris et quae sunt infra circaque lustraveris, quam
35 esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo omnis natura inspiretur
moveatur alatur gubernetur? caelum ipsum vide, quam late tenditur, 5
quam rapide volvitur, vel quod in noctem astris distinguitur vel quod in

4 insitos esse **P** indutos esse *Wop.* indeptos esse *Wow.* insitam esse *Grunerus* insitam habere *Li.* *del. Svo. 17* insitos *del. Bae. 1886* || **6** exerunt **P**[1], i *s. l.* **P**[2] | claritatẽ **P** || **14** ratio *ratione non reddita om. Rig. Ouz. Cell. Pe. 1950* (*sed habet 1947*) | fucatur r fugatur **P** || **20** cohaerentia ⟨omnia⟩ *Co.* ⟨cuncta⟩ coh. *Kui.* | ⟨cuncta⟩ sint *Koch* || **25** caelum, ⟨quibus⟩ *Us.* || **28** maximi r *Ab.* maxime **P** | querere

diem sole lustratur: iam scies, quam sit in eo summi moderatoris mira et divina libratio. vide et annum, ut solis ambitus faciat, et mensem vide,
6 ut luna auctu senio labore circumagat. quid tenebrarum et luminis dicam recursantes vices, ut sit nobis operis et quietis alterna reparatio? relinquenda vero astrologis prolixior de sideribus oratio, vel quod regant cur- 5 sum navigandi vel quod arandi metendique tempus inducant. quae singula, non modo ut crearentur fierent disponerentur, summi opificis et perfectae rationis eguerunt, verum etiam sentiri perspici intellegi sine summa sollertia et ratione non possunt.

7 Quid? cum ordo temporum ac frugum stabili varietate distinguitur, 10 nonne auctorem suum parentemque testatur ver aeque cum suis floribus et aestas cum suis messibus et autumni maturitas grata et hiberna olivitas necessaria? qui ordo facile turbaretur, nisi maxima ratione consiste-
8 ret. iam providentiae quantae, ne hiems sola glacie ureret aut sola aestas ardore torreret, autumni et veris inserere medium temperamentum, ut 15 per vestigia sua anni revertentis occulti et innoxii transitus laberentur!

9 Mari intende: lege litoris stringitur. quicquid arborum est, vide: quam e terrae visceribus animatur! aspice Oceanum: refluit reciprocis aestibus. vide fontes: manant venis perennibus. fluvios intuere: eunt semper exercitis
10 lapsibus. quid loquar apte disposita recta montium, collium flexa, porrecta 20 camporum? quidve animantium loquar adversus sese tutelam multiformem, alias armatas cornibus, alias dentibus saeptas et fundatas ungulis et spicatas aculeis aut pedum celeritate liberas aut elatione pinnarum?

11 Ipsa praecipue formae nostrae pulchritudo deum fatetur artificem: status rigidus, vultus erectus, oculi in summo velut in specula constituti 25
18 et omnes ceteri sensus velut in arce compositi. longum est ire per singula. nihil in homine membrorum est, quod non et necessitatis causa sit et decoris, et, quod magis mirum est, eadem figura omnibus, sed quaedam unicuique lineamenta deflexa; sic et similes universi videmur et inter se
2 singuli dissimiles invenimur. quid? nascendi ratio, quid? cupido generandi 30 nonne a deo data est, et ut ubera partu maturescente lactescant et ut tener fetus ubertate lactei roris adolescat?

3 Nec universitati solummodo deus, sed et partibus consulit. Britannia sole deficitur, sed circumfluentis maris tepore recreatur; Aegypti siccitatem temperare Nilus amnis solet, Euphrates Mesopota- 35

5 astrolegis *corr. in* astrologis **P**[1] || **8** perspicis (*altero* s *eraso*) **P** || **11** testatur ver *Heu. Ky.* testa'tur? uer **P** testatur, ver *Ax.* || **14** urgeret *Us.* duraret *Bae. 1886* || **17–18** quicquid ... animatur *del. Dom., cod. def. No. Beutler* *ante* mari intende *transp. Bae. 1886, post* lapsibus (**20**) *Rehm* quicquid ... aqua (*pro* quam) ... animatur *Schei.* laberentur. quicquid ... animatur. vide fontes ... lapsibus; mari ... stringitur; aspice ... aestibus *Bae. 1886* || **20** collium **P** vallium *Dav.* || **26** sensib. **P**, *corr.* **r** || **31** marescente (tu *s. l.*) **P** || **35** temperare Nilus amnis solet *Ci.* temperat nilus amnis colet **P** t. N. a., colit *Dav.* t. N. a. colens *Te.* t. N.; ustam nisi coleret *Hei.* t. N. et quotannis Euphr. *Kro. 1889* colet *del. Bu.* temperat N. a. coeno *Pa.* | eufrates

miam pro imbribus pensat, Indus flumen et serere Orientem dicitur et rigare. quod si ingressus aliquam domum omnia exculta disposita ornata 4 vidisses, utique praeesse ei crederes dominum et illis bonis rebus multo esse meliorem; ita in hac mundi domo, cum caelorum terrarumque perspicias 5 providentiam ordinem legem, crede esse universitatis dominum parentemque ipsis sideribus et totius mundi partibus pulchriorem.

Ni forte, quoniam de providentia nulla dubitatio est, inquirendum 5 putas, utrum unius imperio an arbitrio plurimorum caeleste regnum gubernetur; quod ipsum non est multi laboris aperire cogitanti imperia ter- 10 rena, quibus exempla utique de caelo. quando umquam regni societas aut 6 cum fide coepit aut sine cruore discessit? omitto Persas de equorum hinnitu augurantes principatum et Thebanorum par, mortuam fabulam, transeo. ob pastorum et casae regnum de geminis memoria notissima est. generi et soceri bella toto orbe diffusa sunt, et tam magni imperii duos 15 fortuna non cepit. vide cetera: rex unus apibus, dux unus in gregibus, in 7 armentis rector unus. tu in caelo summam potestatem dividi credas et scindi veri illius ac divini imperii totam maiestatem, cum palam sit parentem omnium deum nec principium habere nec terminum, qui nativitatem omnibus praestet, sibi perpetuitatem, qui ante mundum fuerit sibi ipse 20 pro mundo, qui universa, quaecumque sunt, verbo iubet, ratione dispensat, virtute consummat?

Hic nec videri potest: visu clarior est; nec conprehendi potest nec 8 aestimari: sensibus maior est, infinitus inmensus et soli sibi tantus, quantus est, notus. nobis vero ad intellectum pectus angustum est, et ideo sic 25 eum digne aestimamus, dum inaestimabilem dicimus. eloquar quemad- 9 modum sentio: magnitudinem dei qui se putat nosse, minuit, qui non vult minuere, non novit.

Nec nomen deo quaeras: Deus nomen est. illic vocabulis opus est, 10 cum per singulos propriis appellationum insignibus multitudo di- 30 rimenda est; deo, qui solus est, dei vocabulum totum est. quem si patrem dixero, terrenum opineris; si regem, carnalem suspiceris; si dominum, intelleges utique mortalem. aufer additamenta nominum et

1 proque *Au.* | pro imbribus pensat *del. Her.* || **4** caelorum terrarumque perspicias *Ku.* caelum terramque perspicias **P** c. t. ⟨perlustrans⟩ perspicias *Vah. apud Ha.* c. t. ⟨perscrutans⟩ aspicias *Boe.* c. t. ⟨aspicias,⟩ perspicias *Sa.* per c. t. aspicias *Schoe.* c. t. perspiciens prov. ord. leg. ⟨vides⟩ *Heu.* caelo terraque perspicias *coll. Cic. fin. 5, 9 Th.* c. t. *del. Li.* *post* perspicias *commate distinx. edd. vett. Si.* || **12** per mortuã **P**, *corr. Meu.* imperii mortuam *Hei.* || **13** ⟨caesum unum⟩ de *Dom.* || **16–17** potestatem . . . totam maiestatem *Gro. 1709* potestatem . . . totam potestatem **P** *Pa.* maiestatem . . . t. p. *Vah.* proprietatem . . . t. p. *Boe.* || **22** conprendi **P** comprehendi **B** compraehendi **r** | *post* potest² *coll. Cypr. idol. 9* tactu purior est *add. Canterus Urs. Ha.* (*qui del.* potest *ut ex* purior est *depravatum*) *et omnes fere edd.* || **31** terrenum . . . carnalem **P**, *def. Ax.* carnalem . . . terrenum *Wop.* || **32** intellegas *Co.* intellegis *cod. perperam intellegentes edd. vett.*

perspicies eius claritatem. quid, quod omnium de isto habeo consensum?
11 audio vulgus: cum ad caelum manus tendunt, nihil aliud quam «deum»
dicunt et «deus magnus est» et «deus verus est» et «si deus dederit». vulgi
iste naturalis sermo est an Christiani confitentis oratio? et qui Iovem prin-
cipem volunt, falluntur in nomine, sed de una potestate consentiunt. 5
19 audio poetas quoque unum patrem divum atque hominum praedicantes,
et talem esse mortalium mentem, qualem parens omnium diem duxerit.
2 quid? Mantuanus Maro nonne apertius proximius verius «principio» ait
«caelum ac terras» et cetera mundi membra «spiritus intus alit et infusa
mens agitat, inde hominum pecudumque genus» et quicquid aliud ani- 10
malium? idem alio loco mentem istam et spiritum deum nominat. haec
enim verba sunt: «deum namque ire per omnes terrasque tractusque ma-
ris caelumque profundum, unde homines et pecudes, unde imber et ignes.»
quid aliud et a nobis deus quam mens et ratio et spiritus praedicatur?
3 Recenseamus, si placet, disciplinam philosophorum: deprehendes eos, 15
etsi sermonibus variis, ipsis tamen rebus in hanc unam coire et conspi-
4 rare sententiam. omitto illos rudes et veteres, qui de suis dictis sapientes
esse meruerunt. sit Thales Milesius omnium primus, qui primus omnium
de caelestibus disputavit. idem Milesius Thales rerum initium aquam
dixit, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta formaverit. eo 20
altior et sublimior aquae et spiritus ratio, quam ut ab homine potuerit
inveniri, a deo traditum; vides philosophi principalis nobiscum penitus
5 opinionem consonare. Anaximenes deinceps et post Apolloniates Dioge-
nes aera deum statuunt infinitum et inmensum; horum quoque similis de
6 divinitate consensio est. Anaxagorae vero discriptio et motus infinitae 25
mentis deus dicitur, et Pythagorae deus est animus per universam rerum
naturam commeans et intentus, ex quo etiam animalium omnium vita
7 capiatur. Xenophanen notum est omne infinitum cum mente deum tra-
dere, et Antisthenen populares deos multos, sed naturalem unum prae-

2 deum **P** deus *coll. Cypr. idol. 9 Bae. 1886* || **3** deus verus *vulgo* dm̃ uerus *corr. in* dñs uerus (*pro* ds̃ uerus) **P** || **7** duxxerit **P** induxerit *Dav.* adduxerit *Mae.* || **8** Maro *ut gloss. del. Co. So.* || **12** enim uera **P**, *corr. Ha.* eius verba *Urs.* || **13** homines **P** hominum genus *coll. Verg. Aen. 1, 743 Vah.* homines sunt *Sa.* || **16** varios *in nota Ha.* || **19** idem **r** *Ax. Ab.* isdem **P** is autem *Vah. apud Ha.* iste *Be.* iste autem *coll. Aug. civ. 8, 2 Ma.* is autem (*del.* Mil. Thales) *Co.* is *Gro. 1651* is (*del.* Mil. Thales) *Elmenhorst* is enim *dubitanter Bae. 1886* || **20** formaverit ⟨virtute⟩ *Hei.* | eo **P** et **r** esto *Vah. 1895 Was.* est *Vah. apud Ha.* eho *Rig.* en *Ho.* ecce *Schoe.* ea *Ax.* ei *Ab.* || **20–22** eo . . . traditum *del. Gro. 1651* || **21** potuerit *Vah.* poterit **P**, *def. coll. Ulp. Dig. 5, 6, 3 pr.; 36, 1, 23, 4 Ma.* || **22** tradita **r** traditam *Hei.* traditur *Vah.* || **23** anaxamenes || **25** uero **P** rerum *coll. Cic. nat. deor. 1, 26 Bouhier apud Le Clerc* | descriptio **P**, *corr. Us.* | motus *Meu.* metus **P** modus **r** || **28** capitatur **P**, *corr.* **r** carpatur *coll. Cic. nat. deor. 1, 27; Lact. inst. 1, 5, 17 Vah. apud Ha.* capitur *Ve.* | xeon fanen

cipuum, Speusippum vim [naturalem] animalem, qua omnia regantur,
deum nosse. quid? Democritus, quamvis atomorum primus inventor, 8
nonne plerumque naturam quae imagines fundat et intellegentiam deum
loquitur? Straton quoque et ipse naturam. etiam Epicurus ille, qui deos
5 aut otiosos fingit aut nullos, naturam tamen superponit. Aristoteles va- 9
riat et adsignat tamen unam potestatem; nam interim mentem, mundum
interim deum dicit, interim mundo deum praeficit. Theophrastus etiam
variat, alias mundo, alias menti divinae tribuens principatum, Heraclides
Ponticus quoque mundo divinam mentem quamvis varie adscribit. Zenon 10
10 et Chrysippus et Cleanthes sunt et ipsi multiformes, sed ad unitatem pro-
videntiae omnes revolvuntur. Cleanthes enim mentem, modo animum,
modo aethera, plerumque rationem deum disserit. Zenon, eiusdem ma-
gister, naturalem legem atque divinam et aethera interim interdumque
rationem vult omnium esse principium; idem interpretando Iunonem
15 aera, Iovem caelum, Neptunum mare, ignem esse Vulcanum et ceteros
similiter vulgi deos elementa esse monstrando publicum arguit graviter
et revincit errorem. eadem fere Chrysippus vim divinam rationalem, na- 11
turam et mundum, interim et fatalem necessitatem deum credit Zeno-
nemque interpretatione physiologiae in Hesiodi Homeri Orpheique car-
20 minibus imitatur. Babylonio etiam Diogeni disciplina est exponendi et 12
disserendi Iovis partum et ortum Minervae et hoc genus cetera rerum vo-
cabula esse, non deorum. nam Socraticus Xenophon formam dei veri ne- 13
gat videri posse et ideo quaeri non oportere, Aristo Stoicus comprehendi
omnino non posse: uterque maiestatem dei intellegendi desperatione sen-
25 serunt. Platoni apertior de deo et rebus ipsis et nominibus oratio est et 14
quae tota esset caelestis, nisi persuasionis civilis nonnunquam admix-
tione sordesceret. Platoni itaque in Timaeo deus est ipso suo nomine

1 zeuxippus **P**, *corr. Gel.* | naturalem *coll. Cic. nat. deor. 1, 32 del. Dav.* vim naturamve animalem *Wop.* | qua $\mathbf{P}^2$ quo $\mathbf{P}^1$ || **2** athmorum (o *s. l.*) || **6** adsignat **P** designat *coll. 20, 1 et Cic. nat. deor. 1, 33 Vah. apud Ha.* || **7–10** praeficit aristoles (Aristoteles **r**) ponticus uariat alias mundo alias menti diuinae tribuens principatum heraclides ponticus quoque de deo diuinam mentem quamuis uarie adscribit. theofrastus et zenon et crysippus et cleanthes **P** Theophrastus et (etiam *Vah.*) *deletis verbis* aristoles ponticus *coll. Cic. nat. deor. 1, 35 transp. Roe.* praeficit. Heraclides Ponticus ... principatum. Theophrastus quoque ... adscribit. Zenon et *van Winden* aristoles ponticus ... principatum *del. Her.* || **8** divinum *coll. Cic. nat. deor. 1, 35 et infra 23, 8 Be.* || **9** mundo *coll. Cic. nat. deor. 1, 34 Sa.* de deo **P** ei *Schoe.* eidem *Bae.* || **11** *post* modo *add.* atque *Bae. 1886*, naturae atque *Wa.*, mundi et *Sy.*, modo *in nota et praef. p. X Ha.* (mentem *vel* mundum *legens*) | animumque *coll. Cic. nat. deor. 1, 37 Schoe.* | mundum, modo animum *Dav.* mundum modo, ⟨naturae modo⟩ animum *Bae. 1912* || **12** disserit *temporum concinnitatis causa Dav., numeri causa Wi.* disseruit **P** || **19** physiologiae **r** phylologia *corr. ex* physogogiae **P** physiologica *Bu.* | aesiodi homeri orfeique || **21** cetera rerum *Rig.* ceterarum rerum **P** || **23** Ariston Stoicus **r** aristo stonicus **P** Aristo Chius *Gel.* || **24** magistatem **P**, *corr.* **B** *vulgo* || **27** intima eo $\mathbf{P}^1$, *corr.* $\mathbf{P}^2$ | ipso suo *ex* ipsuo **P** ipso *Urs.*

mundi parens, artifex animae, caelestium terrenorumque fabricator,
quem et invenire difficile prae nimia et incredibili potestate et, cum in-
15 veneris, in publicum dicere inpossibile praefatur. eadem fere et ista, quae
nostra sunt; nam et deum novimus et parentem omnium dicimus et num-
quam publice nisi interrogati praedicamus. 5

20 Exposui opiniones omnium ferme philosophorum, quibus inlustrior
gloria est, deum unum multis licet designasse nominibus, ut quivis ar-
bitretur aut nunc Christianos philosophos esse aut philosophos fuisse
iam tunc Christianos.

2 Quod si providentia mundus regitur et unius dei nutu gubernatur, non 10
nos debet antiquitas inperitorum fabellis suis delectata vel capta ad
errorem mutui rapere consensus, cum philosophorum suorum sententiis
3 refellatur, quibus et rationis et vetustatis adsistit auctoritas. maioribus
enim nostris tam facilis in mendaciis fides fuit, ut temere crediderint
etiam alia monstruosa mira miracula: Scyllam multiplicem, Chimaeram 15
multiformem et Hydram felicibus vulneribus renascentem et Centauros
equos suis hominibus inplexos, et, quicquid famae licet fingere, illis erat
4 libenter audire. quid illas aniles fabulas de hominibus: aves et feras ho-
mines et de hominibus arbores atque flores? quae si essent facta, fierent;
5 quia fieri non possunt, ideo nec facta sunt. similiter ac vero erga deos 20
quoque maiores nostri inprovidi creduli rudi simplicitate crediderunt.
dum reges suos colunt religiose, dum defunctos eos desiderant in imagini-
bus videre, dum gestiunt eorum memorias in statuis detinere, sacra
6 facta sunt, quae fuerant adsumpta solacia. denique et antequam com-
merciis orbis pateret et antequam gentes ritus suos moresque miscerent, 25
unaquaeque natio conditorem suum aut ducem inclytum aut reginam pu-
dicam sexu suo fortiorem aut alicuius muneris vel artis repertorem vene-
rabatur ut civem bonae memoriae: sic et defunctis praemium et futu-
ris dabatur exemplum.

21 Lege historicorum scripta vel scripta sapientium: eadem mecum re- 30
cognosces. ob merita virtutis aut muneris deos habitos Euhemerus ex-
sequitur et eorum natales patrias sepulcra dinumerat et per provincias

2 inueneris *ex* inueniris **P** || **4** nouimus **P** nominamus *Kro. 1889 Dam. 1907* || **6** opiones || **8** *et* **9** χ͂ϱianos || **15** talia *Vo. Ha.* | mira *del.* **r** *Ha.* dira *Dav.* mera *Oe., coll. Cic. Att. 4, 7, 1; Varr. sat. 286; Gell. 14, 6, 3 Vah.* || **18** homines *del. Li., def. Ab.* omnes (= *omnigenas*) *Scheffer* immo *in nota Ha.* ⟨et de lapidibus⟩ *dubitanter Vah.* || **17.18** hom. et de hom. *del. Anon. et* (factas *addens*) *Svo. 17* feras ⟨factas⟩ homines *ex haplogr. Hei.* || **20** similiter ac uero **P**, (= *tamquam veritati*) *Ma.*, (= *ac potius*) *def. Ky.* similiter, ac vero *Rig.* ac *del. Urs.* s. at vero *Ab.* s. adeo *Vah. apud Ha.* s. erraverunt *Vah.* s. aberraverunt (... inprovidi: creduli) *Ku.* s. ac prodigia *Be.* simili errore *Heu.* simulacra vero regia *Dam. 1906* || **21** inprovide *Heu.* | credulis (*litt.* s *erasa*) **P** creduli sua *Wal.* || **30** historicorum *coll. Lact. inst. 5, 4, 6 Dan. edd.* stoicorum **P**, *def. Rig. Dav. Pa. Ab.* || **31** Euhemerus *Gel.* erueret **P**

monstrat, Dictaei Iovis et Apollinis Delphici et Phariae Isidis et Cereris Eleusiniae. Prodicus adsumptos in deos loquitur, qui errando inventis 2 novis frugibus utilitati hominum profuerunt. in eandem sententiam et Persaeus philosophatur et adnectit inventas fruges et frugum ipsarum 5 repertores isdem nominibus, ut comicus sermo est «Venerem sine Libero et Cerere frigere». Alexander ille Magnus Macedo insigni volumine ad 3 matrem suam scripsit metu suae potestatis proditum sibi de diis hominibus a sacerdote secretum; illic Vulcanum facit omnium principem et postea Iovis gentem et de spicis Isidis ad hirundinem sistrum et ad spar- 10 sis membris inanem tui Serapidis sive Osiris tumulum.

Considera denique sacra ipsa et ipsa mysteria: invenies exitus tristes, 22 fata et funera et luctus atque planctus miserorum deorum. Isis perditum filium cum Cynocephalo suo et calvis sacerdotibus luget plangit inquirit, et Isiaci miseri caedunt pectora et dolorem infelicissimae matris imitan- 15 tur; mox invento parvulo gaudet Isis, exsultant sacerdotes, Cynocephalus inventor gloriatur, nec desinunt annis omnibus vel perdere quod inveniunt vel invenire quod perdunt. nonne ridiculum est vel lugere quod colas vel colere quod lugeas? haec tamen Aegyptia quondam, nunc et sacra Romana sunt.

20 Ceres facibus accensis et serpente circumdata errore subreptam et 2 corruptam Liberam anxia et sollicita vestigat: haec sunt Eleusinia. et 3 quae Iovis sacra sunt? nutrix capella est et avido patri subtrahitur infans, ne voretur, et Corybantum cymbalis, ne pater audiat vagitus, tinnitus eliditur.

25 Cybelae Dindyma pudet dicere, quae adulterum suum infeliciter pla- 4 citum, quoniam et ipsa deformis et vetula, ut multorum deorum mater, ad stuprum inlicere non poterat, exsecuit, ut deum scilicet faceret eunuchum. propter hanc fabulam Galli eam et semiviri sui corporis supplicio colunt. haec iam non sunt sacra, tormenta sunt.

30 Quid? formae ipsae et habitus nonne arguunt ludibria et dedecora deo- 5

1 dicta etiovis *ex* dicta eiiovis **P** | delfices fariae **P**[1] delfi et pariae **P**[2] || **2** prodigus **P**, *corr. Rig.* || **4** perseus | et . . . ud nectit || **6** Macedo *del. Wow.* || **8** illic *Rig. Ky.* illi **P**, *def. Ma.* ille **r** || **9** *post* gentem *inser. 23, 9 – 24, 4 Ha.* (*partim secutus Li.*), *23, 9 – 24, 13 Wa.* | et de spicis . . . **10** tumulum **P**, *def. Ab.* *post* mortuos scimus (*p. 21, 37*) *cruce adpos.* (*Li. 1773*[2], *excursus III 317 secutus*) *transp. Ha.*, (et de spicis *legens*) *Dom. 1869*, *post* furentium multitudo (*p. 23, 6*) *cruce adpos.* '*verba partim corrupta gloss. esse*' *suspicatus transp. Wa.* et despice . . . tumulum *post* miserorum deorum (**12**) *transp. Au.* et desipias . . . tumulum *post* Romana sunt (**19**) *transp. Vah. apud Ha.* et dispicis . . . t. **r** et adspice sis Isidis ad hirundinem, sistrum . . . t. *Dav.* et dispice de spicis . . . t. *Hei.* illic et de spicis Isidis transit ad . . . tumulum et Vulcanum . . . gentem *Schei.* | ad sparsis *Oe.* adsparsis **P** aspersis **r** dispersis *Meu.* || **10** Osiridis **r**, *numeri causa Wi.* || **20** errore **P** orco *Kro. 1889* || **23** tinnitus *Gel.* initus **P** tinitus *Bae. 1886* || **26** ipsa et *transp. Heu.* || **27** faceret et eunuchum (et *erasum*) **P** *Bae. 1886* || **30** *hic inser. 24, 11 – 13 Hei.* | decora **P**, *corr. Gel.*

rum vestrorum? Vulcanus claudus deus et debilis, Apollo tot aetatibus levis, Aesculapius bene barbatus, etsi semper adulescentis Apollinis filius, Neptunus glaucis oculis, Minerva caesiis, bubulis Iuno, pedibus Mercurius alatis, Pan ungulatis, Saturnus compeditis. Ianus vero frontes duas gestat, quasi et aversus incedat; Diana interim est alte succincta venatrix, et Ephesia mammis multis et uberibus exstructa, et Trivia trinis **6** capitibus et multis manibus horrifica. quid? ipse Iuppiter vester modo inbarbis statuitur, modo barbatus locatur; et cum Hammon dicitur, habet cornua, et cum Capitolinus, tunc gerit fulmina, et cum Latiaris, cruore perfunditur, et cum Feretrius, †non auditur†. et ne longius multos Ioves obeam, tot sunt Iovis monstra quot nomina. 5 10

7 Erigone suspensa de laqueo est, ut Virgo inter astra signata sit; Castores alternis moriuntur ut vivant; Aesculapius ut in deum surgat fulminatur; Hercules ut hominem exuat Oetaeis ignibus concrematur.

23 Has fabulas et errores et ab inperitis parentibus discimus et, quod est gravius, ipsi studiis et disciplinis elaboramus, carminibus praecipue poetarum, qui plurimum quantum veritati ipsi sua auctoritate nocue- **2** runt. et Plato ideo praeclare Homerum illum inclytum laudatum et coro- **3** natum de civitate, quam in sermone instituebat, eiecit. hic enim praecipuus bello Troico deos vestros, etsi ludos facit, tamen in hominum rebus et actibus miscuit, hic eorum paria composuit, sauciavit Venerem, Mar- **4** tem vinxit vulneravit fugavit. Iovem narrat Briareo liberatum, ne a diis ceteris ligaretur, et Sarpedonem filium, quoniam morti non poterat eripere, cruentis imbribus flere et loro Veneris inlectum flagrantius, quam in adulteras soleat, cum Iunone uxore concumbere. 15 20 25

5 Alibi Hercules stercora egerit et Apollo Admeto pecus pascit; Laomedonti vero muros Neptunus instituit, nec mercedem operis infelix struc- **6** tor accipit. illic Iovis fulmen cum Aeneae armis in incude fabricatur, cum caelum et fulmina et fulgura longe ante fuerint, quam Iuppiter in Creta nasceretur, et flammas veri fulminis nec Cyclops potuerit imitari nec ipse **7** Iuppiter non vereri. quid loquar Martis et Veneris adulterium deprehen- 30

3 caesis || **6** ueribus **P**, *corr. Urs.* | tribia || **8** inbarbis *ex* inbaruis **P** inberbis **r** || **9** tunc **P** tria *Dam. 1911* || **10** non audit *Dav.* non aditur *Wow.* pompa aditur *Perizonius apud Dav.* corona ambitur *Ott* corona induitur *coll. CIL 8, 6981 Bae.* quercina induitur *Shewring* quercina ambitur *dubitanter in nota Pe.* opimis induitur *Gro. 1651 p. 81* manu iacitur *Sa.* nundinatur *Kui.* udatur *Roe.* in lapide videtur *Ky.* || **11** quot *vulgo* quod **P** | *post* nomina *ex Cypr. idol. 1 sq.* et videamus . . . numina (*scribam* numina *pro* nomina *legisse suspicatus*) *inser. Bae.* || **12** signata *coll. Lact. epit. 8, 5 Ax., coll. Claud. nupt. Hon. 272 Ky.* ignata **P** ignita **r** || **14** Oetaeis *coll. Cypr. idol. 2 Rig.* henneis **P**, *def. Pascal apud Val.* || **16** ipsis **P**, *corr. Meu.* || **21** matrem **P**, *corr.* **r** || **22** vixit **P**[1] (n *s. l.* **P**[2]) || **24** flere *Wi.* fleuit **P** flevisse *Gel.* flentem *coll. Cic. div. 2, 25; Tert. apol. 14, 3 Ma.* | loro *Her.* thoro **P** toro (= *funiculo torto*) *Pascal apud Val. Ma. So.* || **25** solebat *Be.* || **28** accipit *Gel.* accepit **P** | *ante* Iovis *add.* Vulcanus *Urs.*, Cyclops *Hei.*, Pyragmon *Ciceri* | incude de (*altero* de *eraso*) **P** || **30** cyclobs

sum et in Ganymeden Iovis stuprum caelo consecratum? quae omnia in
hoc prodita, ut vitiis hominum quaedam auctoritas pararetur. his atque 8
huiusmodi figmentis et mendaciis dulcioribus corrumpuntur ingenia
puerorum et isdem fabulis inhaerentibus adusque summum aetatis robur
5 adolescunt et in isdem opinionibus miseri consenescunt, cum sit veritas
obvia, sed requirentibus.

Saturnum enim, principem huius generis et examinis, omnes scriptores 9
vetustatis Graeci Romanique hominem prodiderunt. scit hoc Nepos et
Cassius in historia, et Thallus ac Diodorus hoc loquuntur. is itaque Satur- 10
10 nus Creta profugus Italiam metu filii saevientis accesserat, et Iani suscep-
tus hospitio rudes illos homines et agrestes multa docuit ut Graeculus et
politus: litteras inprimere, nummos signare, instrumenta conficere. ita- 11
que latebram suam, quod tuto latuisset, vocari maluit Latium, et urbem
Saturniam idem de suo nomine et Ianiculum Ianus ad memoriam uterque
15 posteritatis reliquerunt. homo igitur utique qui fugit, homo utique qui 12
latuit, et pater hominis et natus ex homine; Terrae enim vel Caeli filius,
quod apud Italos esset ignotis parentibus, proditus, ut in hodiernum in-
opinato visos caelo missos, ignobiles et ignotos terrae filios nominamus.
eius filius Iuppiter Cretae excluso parente regnavit, illic obiit, illic filios 13
20 habuit; adhuc antrum Iovis visitur et sepulcrum eius ostenditur, et ipsis
sacris suis humanitatis arguitur. otiosum est ire per singulos et totam se- **24**
riem generis istius explicare, cum in primis parentibus probata mortali-
tas in ceteros ipso ordine successionis influxerit.

Nisi forte post mortem deos fingitis: et perierante Proculo deus Ro-
25 mulus et Iuba Mauris volentibus deus est et divi ceteri reges, qui conse-
crantur non ad fidem numinis, sed ad honorem emeritae potestatis. in- 2
vitis his denique hoc nomen adscribitur; optant in homine perseverare,
fieri se deos metuunt, etsi iam senes nolunt. ergo nec de mortuis dii, quon- 3
iam deus mori non posset, nec de natis, quoniam moritur omne quod
30 nascitur; divinum autem id est, quod nec ortum habet nec occasum. cur
enim, si nati sunt, non hodieque nascuntur? nisi forte iam Iuppiter senuit
et partus in Iunone defecit et Minerva canuit antequam peperit. an ideo
cessavit ista generatio, quoniam nulla huiusmodi fabulis praebetur ad-
sensio? ceterum si dii creare possent, interire non possent, plures totis ho- 4
35 minibus deos haberemus, ut iam eos nec caelum contineret nec aer ca-
peret nec terra gestaret. unde manifestum est homines illos fuisse, quos
et natos legimus et mortuos scimus.

2 vitiis **r** *vulgo* videtiis (de *eras.*) **P** iudiciis *Rig.* | hiis || **4** isdem **P**[1], *litt.* h *s. l.* **P**[2] | summum *Co., coll. Lact. opif. 3, 5 Ax.* summae **P**, *def. Klussmann* || **5** isdem *ut supra* || **7** *cf. ad 21, 3* || **14** idem *Us.* dedit **P** *del. Gel.* indito *Dom.* deinde *Bu.* condidit (... memoriamque) *Vah.* || **24** ut *Meu.* || **25** iuua || **29** possit **r** potest *Wow.* || **34** creari *Gel.* | possent *Gel. Dom. p. 133 Ha.* possint **P** || **35** aer **r** aera **P** || **37** *cf. ad 21,3*

5 Quis ergo dubitat horum imagines consecratas vulgus orare et publice
colere, dum opinio et mens inperitorum artis concinnitate decipitur, auri
6 fulgore praestringitur, argenti nitore et candore eboris hebetatur? quodsi
in animum quis inducat, tormentis quibus et quibus machinis simu-
lacrum omne formetur, erubescet timere se materiem ab artifice, ut deum 5
faceret, inlusam. deus enim ligneus, rogi fortasse vel infelicis stipitis
7 portio, suspenditur caeditur dolatur runcinatur. et deus aureus vel ar-
genteus de immundo vasculo, ut saepius factum Aegyptio regi, conflatur,
tunditur malleis et incudibus figuratur; et lapideus caeditur, scalpitur et
ab inpurato homine levigatur nec sentit suae nativitatis iniuriam, ita ut 10
8 nec postea de vestra veneratione culturam. nisi forte nondum deus saxum
est vel lignum vel argentum. quando igitur hic nascitur? ecce funditur
fabricatur sculpitur: nondum deus est; ecce plumbatur construitur erigi-
tur: nec adhuc deus est; ecce ornatur consecratur oratur: tunc postremo
deus est, cum homo illum voluit et dedicavit. 15

9 Quanta vero de diis vestris animalia muta naturaliter iudicant! mures
hirundines milvi non sentire eos sciunt norunt: inculcant insident ac, nisi
abigatis, in ipso dei vestri ore nidificant; araneae vero faciem eius in-
10 texunt et de ipso capite sua fila suspendunt. vos tergetis mundatis eraditis
et illos, quos facitis, protegitis et timetis, dum unusquisque vestrum non 20
cogitat prius se debere deum nosse quam colere, dum inconsulte gestiunt
parentibus oboedire, dum fieri malunt alieni erroris accessio quam sibi
credere, dum nihil ex his quae timent norunt. sic in auro et argento ava-
ritia consecrata est, sic statuarum inanium consignata forma, sic nata
Romana superstitio. 25

11 Quorum ritus si percenseas, ridenda quam multa et iam miseranda
sunt! nudi cruda hieme discurrunt, alii incedunt pilleati, scuta vetera
circumferunt, pelles caedunt, mendicantes vicatim deos ducunt; quae-
dam fana semel anno adire permittunt, quaedam in totum nefas visère;
est quo viro non licet et nonnulla absque feminis sacra sunt, etiam servo 30
quibusdam caerimoniis interesse piaculare flagitium est; alia sacra coro-
nat univira, alia multivira, et magna religione conquiritur, quae plura
12 possit adulteria numerare. quid? qui sanguine suo libat et vulneribus suis

1 horum **P** hominum *Ha.* deorum *Bae. 1886* || **5** ... erubescet | materiẽ (ẽ *in rasura*) **P** || **6** lingeus || **7** aureus *Heu., cf. l. 2 et 23, Ky. coll. Herod. 2, 172* ereus **P** cereus **r** aereus *Gel. edd.* || **8** ut saepius **Pr** ut accepimus *Vo.* saepius, ut *Gro. 1709* | egiptio || **9** lapideus ⟨deus⟩ *Vah. apud Ha. p. XIII* || **16** quanto verius *Urs.* quam vero *Dom.* quam acute vero *Bae. 1886* quanta vero ⟨sollertia⟩ *No.*, ⟨despicientia⟩ *Schoe.* quanto vero (. . . naturalius) *Bo.* || **17** norunt **P**, *def. Pr.* rodunt *Wow.* || **22** mallunt || **26** *cf. ad 22, 4* | multa *iterav. Gel.* quam multa *iterav. Heu.* || **28** uicantes **P**, *corr. Gel.* || **33** adulteria ⟨quam partus⟩ *Vah. apud Ha. coll. Lact. inst. 1, 17, 11* numerare ⟨quam partus⟩ *Th. numeri causa* | litat *coll. Verg. Aen. 2, 118 sq.; Lact. inst. 1,21, 16 Borleffs*

supplicat, non profanus melius esset quam sic religiosus? aut cui exta
sunt obscena demessa, quo modo deum violat qui hoc modo placat, cum,
si eunuchos deus vellet, posset procreare, non facere? quis non intellegat 13
male sanos et vanae et perditae mentis in ista desipere et ipsam errantium
5 turbam mutua sibi patrocinia praestare? hic defensio communis furoris
est furentium multitudo.

«At tamen ista ipsa superstitio Romanis dedit auxit fundavit imperium, 25
cum non tam virtute quam religione et pietate pollerent.» nimirum in-
signis et nobilis iustitia Romana ab ipsis imperii nascentis incunabulis
10 auspicata est. nonne in ortu suo et scelere collecti et muniti immanitatis 2
suae terrore creverunt? nam asylo prima plebs congregata est: con-
fluxerant perditi facinerosi incesti sicarii proditores, et ut ipse Romulus
imperator et rector populum suum facinore praecelleret, parricidium
fecit. haec prima sunt auspicia religiosae civitatis. mox alienas virgines 3
15 iam desponsatas, iam destinatas et nonnullas de matrimonio mulierculas
sine more rapuit violavit inlusit, et cum earum parentibus, id est cum
soceris suis, bellum miscuit, propinquum sanguinem fudit. quid inreligio-
sius, quid audacius, quid ipsa sceleris confidentia tutius? iam finitimos 4
agro pellere, civitates proximas evertere cum templis et altaribus, captos
20 cogere, damnis alienis et suis sceleribus adolescere cum Romulo regibus
ceteris et posteris ducibus disciplina communis est. ita quicquid Romani 5
tenent colunt possident, audaciae praeda est: templa omnia de manubiis,
id est de ruinis urbium, de spoliis deorum, de caedibus sacerdotum.

Hoc insultare et inludere est, victis religionibus servire, captivas eas 6
25 post victorias adorare. nam adorare, quae manu ceperis, sacrilegium est
consecrare, non numina. totiens ergo Romanis inpiatum est quotiens
triumphatum, tot de diis spolia quot de gentibus et tropaea. igitur Ro- 7
mani non ideo tanti, quod religiosi, sed quod inpune sacrilegi; neque enim
potuerunt in ipsis bellis deos adiutores habere, adversus quos arma
30 rapuerunt, et quos postulaverant, detriumphatos colere coeperunt. quid

1 exta **P** testa *coll. Plin. nat. 35, 165; Iuv. 6, 514 Gel.* || **2** deum ⟨non⟩ *Perizonius apud Dav.* | deum placat qui hoc modo violat *Bae. 1886* deum violat, hoc modo placat? *Sy. cod. def. Dom. p. 134–137* || **4** in ista **P** sinistra *Hei.* ita *Heu.* || **7** ausit **P**, *corr.* **r** || **10** ⟨impunitate⟩ muniti (*coll. Cypr. idol. 5*) *Co.* | impunitatis *Dav.* || **14** uirginis **P** *corr.* **B** || **21** posteris *Dav.* postremis **P** postumis *Wow.* post reges *Wop.* post rei publicae *Bae. 1886* || **27** quod **P**, *corr.* **r** | et *del. Heu.* sunt (s͠t) *Ha.* | tropea **P**[1], *litt.* h *s. l.* **P**[2] || **30** rapuerunt et quos (*corr. ut videtur ex* quod) postulauerant **P**, (= *provocaverant*) *Ma.*, (= *evocaverant*) *Si.*, (= *sibi ut proprios adsciscere, coll. Cypr. patient. 19*) *Pe.* rap. et (*i. e.* '*et quos*') quod postul. *Wop., annot. ad 3, 88 in ed. Sedulii* rap., set quos postul. *Qu.* rap. et quos prostraverant (*vel del.* postul. *in ed.*) *Dom. 1873* rapuerunt. at quos prostraverant *Wa.* rapuerant (*dubitanter in nota*), sed quos prostraverant *Ha.* rapuerunt, et quos post lauream *Rig.* rap. et quos post spoliationem *Bae. 1912* postquam violaverant *Ab.*

autem isti dii pro Romanis possunt, qui nihil pro suis adversus eorum arma valuerunt?

8 Romanorum enim vernaculos deos novimus: Romulus, Picus, Tiberinus et Consus et Pilumnus ac Volumnus dii; Cloacinam Tatius et invenit et coluit, Pavorem Hostilius atque Pallorem; mox a nescio quo Febris 5 dedicata: haec alumna urbis istius superstitio, morbi et malae valetudines. sane et Acca Larentia et Flora, meretrices propudiosae, inter morbos 9 Romanorum et deos computandae. isti scilicet adversus ceteros, qui in gentibus colebantur, Romanorum imperium protulerunt; neque enim eos adversum suos homines vel Mars Thracius vel Iuppiter Creticus vel Iuno 10 nunc Argiva, nunc Samia, nunc Poena, vel Diana Taurica vel Mater Idaea vel Aegyptia illa non numina, sed portenta iuverunt.

10 Nisi forte apud istos maior castitas virginum aut religio sanctior sacerdotum, cum paene in pluribus virginibus, et quae inconsultius se viris miscuissent, Vesta sane nesciente, sit incestum vindicatum, in residuis 15 11 inpunitatem fecerit non castitas tutior, sed inpudicitia felicior. ubi autem magis a sacerdotibus quam inter aras et delubra conducuntur stupra, tractantur lenocinia, adulteria meditantur? frequentius denique in aedituorum cellulis quam in ipsis lupanaribus flagrans libido defungitur.

12 Et tamen ante eos deo dispensante diu regna tenuerunt Assyrii Medi 20 Persae, Graeci etiam et Aegyptii, cum pontifices et arvales et salios et vestales et augures non haberent nec pullos cavea reclusos, quorum cibo **26** vel fastidio res publica summa regeretur. iam enim venio ad illa auspicia et auguria Romana, quae summo labore collecta testatus es et paeniten- 2 ter omissa et observata feliciter. Clodius scilicet et Flaminius et Iunius 25 ideo exercitus perdiderunt, quod pullorum solistimum tripudium exspec- 3 tandum non putaverunt. quid? Regulus nonne auguria servavit et captus est? Mancinus religionem tenuit, et sub iugum missus est et deditus. pullos edaces habuit et Paulus, apud Cannas tamen cum maiore rei pu- 4 blicae parte prostratus est. Gaius Caesar, ne ante brumam in Africam 30 navigia transmitteret, auguriis et auspiciis renitentibus sprevit: eo facilius et navigavit et vicit.

5 Quae vero et quanta de oraculis prosequar? post mortem Amphiaraus ventura respondit, qui proditum iri se ob monile ab uxore nescivit. Ti-

3 Romuli sunt (*ex* Romuli s̃) *Bae. 1886 p. XXXIII Ab.* Romulo *Pe. 1955 in comm.* | teuerinus || 4 Volumnus *Rig.* polumnus **P** Picumnus *Ouz.* || 7 laurentia **P**, *corr. Urs.* || 11 vel Diana Taurica *Gel.* nunc diana tauriga **P** || 12 idea | sed et (et *eraso*) **P** || 14 pluribus **P** puellaribus *Wal.* | et **P** ut *Urs. Ab.* set *Vah. del. Svo. 18* || 17 magis quam a sacerdotibus *Heu.* a sacerdotibus *del. Sa. cod. def. Ab.* | inter aras *ex* int erras, *litt.* a *s. l.* $\mathbf{P}^2$ | condicuntur *Urs.* || 22 cibo *ex* ciuo **P** || 24 es *coll. cap. 7 Gel.* est **P** || 26 solemnisimum **P**, *corr. Gel.* || 27 auguria **B** arguria **P** || 34 proditum iri se *ex* prodituis rise **P** proditus est ipse **r** | nescivit. Tiresias *Her.* nesciuit ire sias **P** nescius. Tiresias **r**

resias caecus futura videbat, qui praesentia non videbat. de Pyrrho En- 6
nius Apollinis Pythi responsa confinxit, cum iam Apollo versus facere
desisset; cuius tunc cautum illud et ambiguum defecit oraculum, cum et
politiores homines et minus creduli esse coeperunt. et Demosthenes, quod
5 sciret responsa simulata, φιλιππίζειν Pythiam querebatur.

«At nonnumquam tamen veritatem vel auspicia vel oracula tetige- 7
runt.» quamquam inter multa mendacia videri possit industriam casus
imitatus, adgrediar tamen fontem ipsum erroris et pravitatis, unde omnis
caligo ista manavit, et altius eruere et aperire manifestius. spiritus sunt 8
10 insinceri, vagi, a caelesti vigore terrenis labibus et cupiditatibus degra-
vati. isti igitur spiritus, posteaquam simplicitatem substantiae suae onu-
sti et inmersi vitiis perdiderunt, ad solacium calamitatis suae non de-
sinunt perditi iam perdere et depravati errorem pravitatis infundere et
alienati a deo inductis pravis religionibus a deo segregare. eos spiritus 9
15 daemonas esse poetae sciunt, philosophi disserunt, Socrates novit, qui
ad nutum et arbitrium adsidentis sibi daemonis vel declinabat negotia vel
petebat. magi quoque non tantum sciunt daemonas sed etiam, quicquid 10
miraculi ludunt, per daemonas faciunt; illis adspirantibus et infundenti-
bus praestigias edunt, vel quae non sunt videri, vel quae sunt non videri.
20 eorum magorum et eloquio et negotio primus Hostanes et verum deum 11
merita maiestate prosequitur et angelos, id est ministros et nuntios, dei
sedem tueri eiusque venerationi novit adsistere, ut et nutu ipso et vultu
domini territi contremescant. idem etiam daemonas prodidit terrenos,
vagos, humanitatis inimicos. quid? Plato, qui invenire deum negotium 12
25 credidit, nonne et angelos sine negotio narrat et daemonas et in Symposio
etiam suo naturam daemonum exprimere conititur? vult enim esse sub-
stantiam inter mortalem inmortalemque, id est inter corpus et spiritum
mediam, terreni ponderis et caelestis levitatis admixtione concretam, ex
qua monet etiam nos procupidinem amoris, et dicit informari et labi pec-
30 toribus humanis et sensum movere et adfectus fingere et ardorem cupi-
ditatis infundere.

1 phyrro || **5** φιλιππίζειν Pythiam *vulgo* philippi zaeno phytiam **P** philippizin pytiam **r** Philippi zelo Pythiam *Orth* philippizare *dubitanter Ku. 1947* | quaerebatur || **10** insingeri || **13** perditi iam **P** iam *del. Urs. Wi., ante* perditi *transp. coll. Cypr. idol. 6 et numeri causa Ax. cod. def. coll. Cypr. epist. 52, 1 (616, 12 H.) Ma.* || **14. 15** spiritus, daemonas *Qu.* || **20** magnorum (*litt.* n *erasa*) **P** | Hostanes *coll. Cypr. idol. 6 Gel.* sosthenes **P** || **21. 22** dei sedem tueri *coll. Cypr. idol. 6 Har.* dei sed et (et *eras.*) ueri **P** dei sed veri *Ha.* dei sede teneri *Bae. 1886 p. XXXIII* (nuntios) dei, sed dei veri (ea usque veneratione dicit adsistere) *Hei.* || **24** inuenire *ex* inueniri **P** || **29** *cod. def. Ky. Pa.* monet etiam amorem informari *Sa.* manet etiam Eros et dicit *Dom. 1869* in nobis promi cupidinem *dubitanter Ha.* daemonem, ut etiam Eros pro cupidine Amor est et dicit *Hei.* nos procudi inde amorem et dicit *coll. Lucr. 2, 115; 3, 1081; 5, 855 sq. Si.* manat et in nos procupidinem amoris *Ve.* ex qua . . . amoris *del. Boe.* et dicit *del. Sa.* | inlabi *Gel.*

27 Isti igitur inpuri spiritus, daemones, ut ostensum ⟨a⟩ magis, a philosophis et a Platone, sub statuis et imaginibus consecratis delitescunt et adflatu suo auctoritatem quasi praesentis numinis consequuntur, dum inspirantur interim vatibus, dum fanis inmorantur, dum nonnumquam extorum fibras animant, avium volatus gubernant, sortes regunt, ora- 5
2 cula efficiunt falsis pluribus involuta. nam et falluntur et fallunt, ut et nescientes sinceram veritatem et, quam sciunt, in perditionem sui non confitentes. sic a caelo deorsum gravant et a deo vero ad materias avocant, vitam turbant, somnos inquietant, inrepentes etiam corporibus occulte, ut spiritus tenues, morbos fingunt, terrent mentes, membra distor- 10
quent, ut ad cultum sui cogant, ut nidore altarium vel hostiis pecudum
3 saginati remissis, quae constrinxerant, curasse videantur. hi sunt et furentes, quos in publicum videtis excurrere, vates et ipsi absque templo, sic insaniunt, sic bacchantur, sic rotantur: par et in illis instigatio dae-
4 monis, sed argumentum dispar furoris. de ipsis etiam illa, quae paulo ante 15
tibi dicta sunt, ut Iuppiter ludos repeteret ex somnio, ut cum equis Castores viderentur, ut cingulum matronae navicula sequeretur.

5 Haec omnia sciunt plerique pars vestrum ipsos daemonas de semetipsis confiteri, quotiens a nobis tormentis verborum et orationis incendiis de
6 corporibus exiguntur. ipse Saturnus et Serapis et Iuppiter et quicquid 20
daemonum colitis victi dolore quod sunt eloquuntur nec utique in turpitudinem sui, nonnullis praesertim vestrum adsistentibus, mentiuntur.
7 ipsis testibus de se verum confitentibus esse eos daemonas credite! adiurati enim per deum verum et solum inviti miseri corporibus inhorrescunt et vel exsiliunt statim vel evanescunt gradatim, prout fides patientis 25
adiuvat aut gratia curantis adspirat. sic Christianos de proximo fugitant,
8 quos longe in coetibus per vos lacessebant. ideo inserti mentibus inperitorum odium nostri serunt occulte per timorem; naturale est enim et odisse quem times, et quem metueris infestare, si posses. sic occupant

1 daemones *coll. Cypr. idol. 7 del. Urs.* | a *add. Gel.* || **1. 2** magis et (ac *Dom.*) philosophis (*dat. agentis*; et a Platone *del.*) *Us.* a philosophis *del. Heu.* a philosophis et a Platone *del. Ma.* a philosophis, etiam Platoni *Qu.* || **2** consecratis *coll. Cypr. idol. 7 Ba.* consecrati **P** || **4** inspirant *Heu.* inseruntur *Bae. 1886* inspirant i. vates *coll. Cypr. idol. 7 Dom.* || **5** animantur (ur *in ras.*) **P** || **9** somnos *coll. Cypr. idol. 7 Urs.* omnes **P** homines *Ku.* || **11** ut[1] **P** cum *Ku.*, *sed cf. Pr.* | alterium (e *expunct.*, a *s. l.*) | hostis (i *s. l.*) || **12** remissis **P**[1] remissius (u *s. l.*) **P**[2], *def. Ku.*, *sed cf. Pr.* | hi **P** hinc *Dav.* de his *Heu.* athei *Hei.* || **18** plerique **Br** pleriq **P** pleraque *Dav.* | ipsos *ex* ipso **P**[2] | semetipsis *ex* semetipsos **P**[2] || **23** de se uerum confitentibus *super* eos daemonas *habet* **P** *ante* esse *inser. Ky.*, *post* daemonas *edd.*, *del. Ha.* | *post* credite *habet* fessis *vel* fassis **P**, *sed erasum est* daemonas fassis, de se verum confitentibus *Ma.* credite fassis (*praeeunte Anon.*) *Ha.* || **29** times r *Ma.* timens (*litt.* n *expuncta*) **P** timeas **B** *vulgo* | infestares (*altero* s *expuncto*) **P** | posses *ex* possis **P**

animos et obstruunt pectora, ut ante nos incipiant homines odisse quam nosse, ne cognitos aut imitari possint aut damnare non possint.

Quam autem iniquum sit, incognitis et inexploratis iudicare, quod faci- 28 tis, nobis ipsis paenitentibus credite. et nos enim idem fuimus et eadem 2
5 vobiscum quondam adhuc caeci et hebetes sentiebamus, quasi Christiani monstra colerent, infantes vorarent, convivia incesta miscerent, nec intellegebamus ab his fabulas istas semper ventilari et numquam vel investigari vel probari, nec tanto tempore aliquem exsistere qui proderet non tantum facti veniam, verum etiam indicii gratiam consecuturum;
10 malum autem adeo non esse, ut Christianus reus nec erubesceret nec timeret et unum solummodo, quod non ante fuerit, paeniteret.

Nos tamen cum sacrilegos aliquos et incestos, parricidas etiam defen- 3 dendos et tuendos suscipiebamus, hos nec audiendos in totum putabamus, nonnunquam etiam miserantes eorum crudelius saeviebamus, ut
15 torqueremus confitentes ad negandum, videlicet ne perirent, exercentes in his perversam quaestionem, non quae verum erueret, sed quae mendacium cogeret. et si qui infirmior malo pressus et victus Christianum se 4 negasset, favebamus ei, quasi eierato nomine iam omnia facta sua illa negatione purgaret. adgnoscitisne eadem nos sensisse et egisse, quae sen- 5
20 titis et geritis? cum, si ratio, non instigatio daemonis iudicaret, urguendi magis, non ut diffiterentur se Christianos, sed ut de incestis stupris, de inpiatis sacris, de infantibus immolatis faterentur. his enim et huiusmodi 6 fabulis idem daemones ad exsecrationis horrorem inperitorum aures adversus nos referserunt. nec tamen mirum: cum omnium fama, quae sem-
25 per insparsis mendaciis alitur, ostensa veritate consumitur, sic est negotium daemonum; ab ipsis enim rumor falsus et seritur et fovetur.

Inde est quod audire te dicis, caput asini rem nobis esse divinam. quis 7 tam stultus, ut hoc colat? quis stultior, ut hoc coli credat? nisi quod vos et totos asinos in stabulis cum vestra vel Epona consecratis et eosdem asi-
30 nos cum Iside religiose devoratis, item boum capita et capita vervecum et immolatis et colitis, de capro etiam et homine mixtos deos et leonum et canum vultus deos dedicatis. nonne et Apim bovem cum Aegyptiis ad- 8 oratis et pascitis? nec eorum sacra damnatis instituta serpentibus crocodilis beluis ceteris et avibus et piscibus, quorum aliquem deum si quis

5 haebet sẽẽ (sẽẽ *eras.*) es **P** || **11** peneteret || **15** perient **P**, *corr.* **r** || **20** ⟨essent⟩ urguendi *Cell.*, *dubitanter Wa.* || **21** sed ut *ex* seduct (*litt.* c *erasa*) **P** || **24** cum omnino *Qu.* cum hominum *Rig.* quoniam *Vah. apud Ha.* || **25** sit et *Gro. 1651 Ax.* si hoc et *Qu.* *cod. def. Ky.* || **29** ⟨Vesta⟩ vestra *Roe.* | vel *del. Wow. Svo.*, *def.* (= *etiam*) *Wa. 1909* | ⟨sua⟩ Epona *coll. Tert. nat. 1, 11, 16; apol. 16, 5 Rig.* | cum Vesta vel Epona *coll. Copa 26 Gro. 1709* || **30** deuoratis **P**, *def. Wa. 1909* decoratis *Rig.* devotatis *Meu.* adoratis *Heinsius* deauratis *Seiller* || **32** vultu *Gel.* vultibus *coll. Tert. apol. 16, 13 Ha. p. XXIII* | apen **P**, *corr.* **r** Apin *coll. Plin. nat. 8, 184 in nota Ha. Be.*

9 occiderit, etiam capite punitur. idem Aegyptii cum plerisque vobiscum
non magis Isidem quam ceparum acrimonias metuunt, nec Serapidem
magis quam strepitus per pudenda corporis expressos contremescunt.

10 Etiam ille, qui de adoratis sacerdotis virilibus adversum nos fabulatur,
temptat in nos conferre quae sua sunt. ista enim inpudicitiae eorum for- 5
sitan sacra sint, apud quos sexus omnis membris omnibus prostat, apud
quos tota inpudicitia vocatur urbanitas, qui scortorum licentiae invident,
qui medios viros lambunt, libidinoso ore inguinibus inhaerescunt, homines
malae linguae etiam si tacerent, quos prius taedescit inpudicitiae suae
11 quam pudescit. pro nefas! id in se mali facinoris admittunt, quod nec 10
29 aetas potest pati mollior nec cogi servitus durior. haec et huiusmodi pro-
pudia nobis non licet nec audire, etiam pluribus turpe defendere est:
ea enim de castis fingitis et pudicis, quae fieri non crederemus, nisi de
vobis probaretis.

2 Nam quod religioni nostrae hominem noxium et crucem eius adscribi- 15
tis, longe de vicinia veritatis erratis, qui putatis deum credi aut meruisse
3 noxium aut potuisse terrenum. nec ille miserabilis, cuius in homine mor-
tali spes omnis innititur? totum enim eius auxilium cum exstincto homine
4 finitur. Aegyptii sane hominem sibi quem colant eligunt; illum unum pro-
pitiant, illum de omnibus consulunt, illi victimas caedunt. et ille, qui ce- 20
teris deus, sibi certe homo est, velit nolit; nec enim conscientiam suam de-
5 cipit, si fallit alienam. etiam principibus et regibus, non ut magnis et
electis viris, sicut fas est, sed ut deis turpiter adulatio falsa blanditur,
cum et praeclaro viro honor verius et optimo amor dulcius praebeatur.
sic eorum numen vocant, ad imagines supplicant, Genium, id est daemo- 25
nem eius, inplorant, et est eis tutius per Iovis Genium peierare quam re-
gis.

6 Cruces etiam nec colimus nec optamus. vos plane, qui ligneos deos
consecratis, cruces ligneas ut deorum vestrorum partes forsitan adoratis.
7 nam et signa ipsa et cantabra et vexilla castrorum quid aliud quam inau- 30
ratae cruces sunt et ornatae? tropaea vestra victricia non tantum simplicis
8 crucis faciem, verum et adfixi hominis imitantur. signum sane crucis
naturaliter visimus in navi, cum velis tumentibus vehitur, cum expansis
palmulis labitur; et cum erigitur iugum, crucis signum est, et cum homo
porrectis manibus deum pura mente veneratur. ita signo crucis aut ratio 35
naturalis innititur aut vestra religio formatur.

1 cum plerisque *del. Li.* | vobis *Urs.* vostrum *Bu.* || **5** inpuditiae (ci *s. l.*) **P** || **11** aetas **P**, *def. Ab.* caritas *Ax.* || **17** ne *vel* nae *vulgo* nec **P**, *def. Ky. 434*[25] || **18** *signum interrog. posui, vel punctum vel semicolon pos. edd.* || **20** et **P** at *Vah.* || **21** conscentiam **P**, *corr.* **B** || **23** deis *vulgo* de eis **P** deus eis **B** || **25. 26** id est daemonem eius *del. Wow.* id est daemonium *Ma.* || **26** eius *del. Au.* eorum *Vah.* rei *Bae. 1886* Iovis *coll. Plin. paneg. 52, 6 Hei.* regis (. . . quam eius) *Dam. 1906* || **28** oramus *Urs. Ax. 1941* || **31** tropea

Illum iam velim convenire, qui initiari nos dicit aut credit de caede **30**
infantis et sanguine. putas posse fieri, ut tam molle, tam parvulum corpus
fata vulnerum capiat? ut quisquam illum rudem sanguinem novelli et
vixdum hominis caedat fundat exhauriat? nemo hoc potest credere nisi
5 qui possit audere. vos enim video procreatos filios nunc feris et avibus 2
exponere, nunc adstrangulatos misero mortis genere elidere; sunt quae in
ipsis visceribus medicaminibus et potis originem futuri hominis exstin-
guant et parricidium faciant, antequam pariant.

Et haec utique de deorum vestrorum disciplina descendunt. nam Satur- 3
10 nus filios suos non exposuit, sed voravit; merito et in nonnullis Africae
partibus a parentibus infantes immolabantur, blanditiis et osculo compri-
mente vagitum, ne flebilis hostia immoletur. Tauris etiam Ponticis et 4
Aegyptio Busiridi ritus fuit hospites immolare et Mercurio Gallos huma-
nas vel inhumanas victimas caedere, Romani Graecum et Graecam, Gal-
15 lum et Gallam sacrificii viventes obruere, hodieque ab ipsis Latiaris
Iuppiter homicidio colitur, et, quod Saturni filio dignum est, mali et
noxii hominis sanguine saginatur. ipsum credo docuisse sanguinis foedere 5
coniurare Catilinam et Bellonam sacrum suum haustu humani cruoris
imbuere et comitialem morbum hominis sanguine, id est morbo graviore,
20 sanare. non dissimiles et qui de harena feras devorant inlitas et infectas 6
cruore vel membris hominis et viscere saginatas. nobis homicidium nec
videre fas nec audire, tantumque ab humano sanguine cavemus, ut nec
edulium pecorum in cibis sanguinem noverimus.

Et de incesto convivio fabulam grandem adversum nos daemonum **31**
25 contio mentita est, ut gloriam pudicitiae deformis infamiae aspersione
macularet, ut ante exploratam veritatem homines a nobis terrore infan-
dae opinionis averteret. sic de isto et tuus Fronto non ut adfirmator testi- 2
monium fecit, sed convicium ut orator adspersit; haec enim potius de
vestris gentibus nata sunt. ius est apud Persas misceri cum matribus, 3
30 Aegyptiis et Athenis cum sororibus legitima conubia; memoriae et tra-
goediae vestrae incestis gloriantur, quas vos libenter et legitis et auditis.
sic et deos colitis incestos, cum matre, cum filia, cum sorore coniunctos.
merito igitur incestum penes vos saepe deprehenditur, semper admitti- 4
tur. etiam nescientes, miseri, potestis in inlicita proruere: dum Venerem
35 promisce spargitis, dum passim liberos seritis, dum etiam domi natos

4 exauriat || **5** audire **P**, *corr. Gel.* || **7** et potis **P** epotis **r** || **10** et **P** ei *Gel.* || **12** immoletur **Br** immolaetur **P** immolaretur *Urs.* || **13** egyptio | Gallos ⟨constat⟩ *Heu.* Gallis *Wop.* || **14–15** Romani ... sacrificio *Wow.* Romanis ... ⟨in⟩ sacrificiis *Vo.* Romanis ... sacrificiis *Rig.* Romanis ... sacrificii ⟨loco⟩ *Ha.* Romani... sacri vice *Gro. 1709* || **15** ⟨Latinis⟩ Latiaris *Hei.* || **18** uellonam || **20** infactas **P**, *corr.* **r** || **22** uideret (*litt.* t *erasa*) **P** || **25** contio *ex* cotio (n *s. l.*) P^2 coitio *Urs.* | auersione **P**, *corr. Wow.* || **27** fronte non ut adfirmor (at *s. l.*) **P** || **30** Atheniensibus *Wow.* | conubia *ex* conbuia **P** || **35** promisces (*altero* s *eraso*) **P** promiscue *numeri causa Bae. 1912*

alienae misericordiae frequenter exponitis, necesse est in vestros recurrere,
in filios inerrare. sic incesti fabulam nectitis, etiam cum conscientiam non
habetis.

5 At nos pudorem non facie, sed mente praestamus: unius matrimonii
vinculo libenter inhaeremus, cupiditate procreandi aut unam scimus aut 5
nullam. convivia non tantum pudica colimus, sed et sobria; nec enim in-
dulgemus epulis aut convivium mero ducimus, sed gravitate hilaritatem
temperamus casto sermone, corpore castiore. plerique inviolati corporis
virginitate perpetua fruuntur potius quam gloriantur; tantum denique
abest incesti cupido, ut nonnullis rubori sit etiam pudica coniunctio. 10

6 Nec de ultima statim plebe consistimus, si honores vestros et purpuras
recusamus, nec factiosi sumus, si omnes unum bonum sapimus, eadem
congregati quiete qua singuli, nec in angulis garruli, si audire nos publice
aut erubescitis aut timetis.

7 Et quod in dies nostri numerus augetur, non est crimen erroris, sed 15
testimonium laudis; nam in pulchro genere vivendi et praestanti et per-
8 severat suus et adcrescit alienus. sic nos denique non notaculo corporis,
ut putatis, sed innocentiae ac modestiae signo facile dinoscimus; sic mu-
tuo, quod doletis, amore diligimus, quoniam odisse non novimus; sic nos,
quod invidetis, fratres vocamus, ut unius dei parentis homines, ut con- 20
sortes fidei, ut spei coheredes. vos enim nec invicem adgnoscitis et in mu-
tua odia saevitis nec fratres vos nisi sane ad parricidium recognoscitis.

32 Putatis autem nos occultare quod colimus, si delubra et aras non ha-
bemus? quod enim simulacrum deo fingam, cum, si recte existimes, sit dei
homo ipse simulacrum? templum quod ei exstruam, cum totus hic mun- 25
dus eius opere fabricatus eum capere non possit? et cum homo latius
2 maneam, intra unam aediculam vim tantae maiestatis includam? nonne
melius in nostra dedicandus est mente, in nostro immo consecrandus est
pectore? hostias et victimas deo offeram, quas in usum mei protulit, ut
reiciam ei suum munus? ingratum est, cum sit litabilis hostia bonus ani- 30
3 mus et pura mens et sincera sententia. igitur, qui innocentiam colit, deo
supplicat; qui iustitiam, deo libat; qui fraudibus abstinet, propitiat deum;
qui hominem periculo subripit, optimam victimam caedit. haec nostra
sacrificia, haec dei sacra sunt; sic apud nos religiosior est ille qui iustior.

4 At enim quem colimus deum nec ostendimus nec videmus. immo ex 35
hoc deum credimus, quod eum sentire possumus, videre non possumus. in
operibus enim eius et in mundi omnibus motibus virtutem eius semper
5 praesentem aspicimus, cum tonat fulgurat fulminat, cum serenat. nec

1 m̃iae || 4 ad **P**, *corr. vulgo* || 5 cupiditatem *Her.* || 8 temperamus: casto ... castiore plerique *interp. edd., corr. Schoe.* || 12 fastidiosi **P**, *corr. Her.* || 16 praestanti *Bae. Ky.* praestat **P** et praestat *del. No.* perstat *Gel.* | et perseverat *del. Heu.* || 18 sic ⟨nos⟩ *Ha. Val. 1925, sed cf. Kro. 1910 et Bae. 1924* || 29 et uictimas dõ *s. l.* **P**^{1} || 31 sententia **P** conscientia *Urs.* || 33 opimam *Gel.* ⟨deo⟩ [optimam] *Vah.* || 38 cum^2 **P** arcum *Hei.*

mireris, si deum non vides: vento et flatibus omnia inpelluntur vibrantur
agitantur, et sub oculis tamen non venit ventus et flatus. in sole adeo,
qui videndi omnibus causa est, videre non possumus: radiis acies submo-
vetur, obtutus intuentis hebetatur, et, si diutius inspicias, omnis visus
5 exstinguitur. quid? ipsum solis artificem, illum luminis fontem, possis 6
sustinere, cum te ab eius fulgoribus avertas, a fulminibus abscondas?
deum oculis carnalibus vis videre, cum ipsam animam tuam, qua vivifica-
ris et loqueris, nec aspicere possis nec tenere?

«Sed enim deus actum hominis ignorat et in caelo constitutus non pot- 7
10 est aut omnes obire aut singulos nosse.» erras, o homo, et falleris; unde
enim deus longe est, cum omnia caelestia terrenaque et quae extra istam
orbis provinciam sunt deo cognita plena sint? ubique non tantum nobis
proximus, sed infusus est. in sole adeo rursus intende: caelo adfixus, sed 8
terris omnibus sparsus est; pariter praesens ubique interest et miscetur
15 omnibus, nusquam eius claritudo violatur. quanto magis deus auctor om- 9
nium ac speculator omnium, a quo nullum potest esse secretum, tenebris
interest, interest cogitationibus nostris quasi alteris tenebris! non tantum
sub illo agimus, sed et cum illo, ut prope dixerim, vivimus.

Nec nobis de nostra frequentia blandiamur: multi nobis videmur, sed **33**
20 deo admodum pauci sumus. nos gentes nationesque distinguimus: deo
una domus est mundus hic totus. reges tantum regni sui per officia mi-
nistrorum universa noverunt: deo indiciis opus non est; non solum in
oculis eius, sed in sinu vivimus.

«Sed Iudaeis nihil profuit, quod unum et ipsi deum aris atque templis 2
25 maxima superstitione coluerunt.» ignorantia laberis, si priorum aut obli-
tus aut inscius posteriorum recordaris; nam et ipsi deum nostrum – idem 3
enim omnium deus est – quamdiu enim eum caste innoxie religioseque
coluerunt, quamdiu praeceptis salubribus obtemperaverunt, de paucis
innumeri facti, de egentibus divites, de servientibus reges; modici multos,
30 inermi armatos, dum fugiunt insequentes dei iussu et elementis adniten-
tibus obruerunt.

Scripta eorum relege, vel si Romanis magis gaudes, ut transeamus ve- 4

1 mereris **P**, *corr.* **r** || **2** in *del. Gel.* | solem *Cell., sed cf.* sub oculis; *p. 9, 28; 31, 13* || **6** aberas **P** || **11** extra **P** infra *Qu.* || **12** cognita *del. Urs.* cognita, deo *Ma.* condita, deo *El.* deo conditore *Bae. 1886* deo cuncta *Dan. Meu.* || **13** solem *Gel.* (*cf. l. 2*) || **15** eĩ **P** enim **r** | auditor *Co. Kro. 1910* || **21–22** tantum ... universa **r** *Fa.* tam̃ ... uniuersa **P** terram ... universam *Bu.* statum ... universa *Dom.* statum (*del.* universa) *Schoe.* statum ... diversa *Meu.* || **22, 23** non (nec *in praef.*) solum in oculis eius **r** *vulgo* non in solum oculis eĩ **P** non ⟨enim⟩ solum in oculis eius *Ha.* || **23** sed in *Ha.* sed in in (*altero in eraso*) **P** sed et in *edd.* || **26–27** nam et ipsi ... deus est *post* ipsi (**24**) *transp. Kro. 1910* *cod. def. verbo* coluerunt *subintellecto ex antecedentibus Ma. Qu. Ab. Ky.* || **26** nostrum ⟨adgnoscunt⟩ *Mae.* || **27** est – ⟨experti sunt⟩ *Ha.*, ⟨dereliquerunt⟩ *Wa.*, ⟨dereliquerant⟩ *Sy.*, ⟨quondam noverant⟩ *Si.* | enim eum *del. Wow.* || **32** si ... gaudes *post* vel (*p. 32, 1*) *transp. Li., alii* | gaudes *ex* gaudis **P**

teres, Flavi Iosephi vel Antoni Iuliani de Iudaeis require: iam scies nequitia sua hanc eos meruisse fortunam nec quidquam accidisse, quod non
5 sit his, si in contumacia perseverarent, ante praedictum. ita prius eos deseruisse conprehendes quam esse desertos nec, ut inpie loqueris, cum deo suo captos, sed a deo ut disciplinae transfugas deditos. 5

34 Ceterum de incendio mundi aut improvisum ignem cadere aut diffindi
2 caelum non credere vulgaris erroris est. quis enim sapientium dubitat, quis ignorat omnia, quae orta sunt, occidere, quae facta sunt, interire? caelum quoque cum omnibus quae caelo continentur, ita ut coepisse desinere fontium dulcis aqua maria nutrire, in vim ignis abiturum Stoicis constans 10
3 opinio est, quod consumpto umore mundus hic omnis ignescat; et Epicureis de elementorum conflagratione et mundi ruina eadem ipsa senten-
4 tia est. loquitur Plato partes orbis nunc inundare, dicit nunc alternis vicibus ardescere et, cum ipsum mundum perpetuum et insolubilem diceret esse fabricatum, addit tamen ipsi artifici deo soli et solubilem et esse mor- 15 talem. ita nihil mirum est, si ista moles ab eo, quo exstructa est, destrua-
5 tur. animadvertis philosophos eadem disputare quae dicimus, non quod nos simus eorum vestigia subsecuti, sed quod illi de divinis praedicationibus prophetarum umbram interpolatae veritatis imitati sint.

6 Sic etiam condicionem renascendi sapientium clariores, Pythagoras 20 primus et praecipuus Plato, corrupta et dimidiata fide tradiderunt; nam corporibus dissolutis solas animas volunt et perpetuo manere et in alia
7 nova corpora saepius commeare. addunt istis et illa ad retorquendam veritatem, in pecudes aves beluas hominum animas redire. non philosophi sane
8 studio, sed mimi convicio digna ista sententia est. sed ad propositum satis 25 est etiam in hoc sapientes vestros in aliquem modum nobiscum consonare.

9 Ceterum quis tam stultus aut brutus est, ut audeat repugnare hominem

1 Flavi – vel *del. Dav.* | iosepi *ex* iosaepi **P** | antonii (ii *in rasura*) *ex* antonini *ut videtur* **P** || 3 his **P** eis *Heu.* || 6.7 aut diffindi caelum non *Ma. 1915* aut difficile non **P** aut difficile ⟨aut⟩ non *Li.* (*ed. 1773 p. 208*) aut diffiteri ⟨aut⟩ non *Dom. El.* haut difficile; non credere autem *Te.* aut dei missile non *Bi.* aut dissici elementa non *Hei.* aut deficere ⟨umorem⟩ non *dubitanter No.* aut dirui illum non *Ha., qui lacunam supponere mavult* aut deficere caelum non *Pe.* || 9 *post* desinere *lacunam statuit lineam intercidisse suspicatus et* maria *in* ⟨et aqua⟩ marina *coll. Cic. nat. deor. 3, 37 mutavit Vah.* desinere. ⟨omnem adeo mundum, si solem lunam reliqua astra desierit⟩ fontium dulcis aqua ⟨et aqua⟩ marina nutrire *coll. Cic. nat. deor. 2, 118; 3, 37 Wa.* coepit, si desierit *Dom.* coepit, si desierit . . . marisve nutriri *Leonhard* desinere fontium dulces aquas (*del.* coepisse) *Si.* fontium dulci aqua ⟨et aqua⟩ marina nutriri *Hei.* coepisse desinere, et si desierit fontium *Fries* coepisse, si desierint *dubitanter Qu.* coepisse, si desierit *Be.* || 13 loquitur . . . **P** similiter *Boe.* similiter loquitur *Vah.* eadem ista loquitur *Us.* eloquenter (*loco* est. loquitur) *Schoe.* loquitur *del. Heu.* | *post* Plato *interpung. plerique edd.* | dicit *del. Urs., sed cf. Lö. p. 26* || 18 praedictionibus *Gel.* || 19 sint *del. Au.* || 20 pytagoras || 25 mimi convicio *Urs.* mimico uitio **P** inimico vicio **B** mimi officio *Gel.*

a deo, ut primum potuisse fingi, ita posse denuo reformari? nihil esse post
obitum et ante ortum nihil fuisse? sicut de nihilo nasci licuit, ita de nihilo
licere reparari? porro difficilius est, id quod non sit incipere, quam id quod
fuerit iterare. tu perire et deo credis, si quid oculis nostris hebetibus sub- 10
5 trahitur? corpus omne sive arescit in pulverem sive in umorem solvitur
vel in cinerem comprimitur vel in nidorem tenuatur, subducitur nobis,
sed deo elementorum custodia reservatur. nec, ut creditis, ullum damnum
sepulturae timemus, sed veterem et meliorem consuetudinem humandi
frequentamus.

10 Vide adeo, quam in solacium nostri resurrectionem futuram omnis 11
natura meditetur. sol demergit et nascitur, astra labuntur et redeunt,
flores occidunt et revivescunt, post senium arbusta frondescunt, semina
nonnisi corrupta revirescunt; ita corpus in saeculo, ut arbores in hiberno:
occultant virorem ariditate mentita. quid festinas, ut cruda adhuc hieme 12
15 revivescat et redeat? exspectandum nobis etiam corporis ver est. nec
ignoro plerosque conscientia meritorum nihil se esse post mortem magis
optare quam credere; malunt enim exstingui penitus quam ad supplicia
reparari. quorum error augetur et in saeculo libertate remissa et dei pa-
tientia maxima, cuius quanto iudicium tardum, tanto magis iustum est.

20 Et tamen admonentur homines doctissimorum libris et carminibus **35**
poetarum illius ignei fluminis et de Stygia palude saepius ambientis ar-
doris, quae cruciatibus aeternis praeparata et daemonum indiciis et de
oraculis prophetarum cognita tradiderunt. et ideo apud eos etiam ipse 2
rex Iuppiter per torrentes ripas et atram voraginem iurat religiose; de-
25 stinatam enim sibi cum suis cultoribus poenam praescius perhorrescit.
nec tormentis aut modus ullus aut terminus. illic sapiens ignis membra 3
urit et reficit, carpit et nutrit. sicut ignes fulminum corpora tangunt nec
absumunt, sicut ignes Aetnaei montis et Vesuvi montis et ardentium ubi-
que terrarum flagrant nec erogantur, ita poenale illud incendium non
30 damnis ardentium pascitur, sed inexesa corporum laceratione nutritur.
eos autem merito torqueri, qui deum nesciunt, ut impios, ut iniustos, nisi 4
profanus nemo deliberat, cum parentem omnium et omnium dominum
non minoris sceleris sit ignorare quam laedere. et quamquam inperitia 5
dei sufficiat ad poenam, ita ut notitia prosit ad veniam, tamen si vobiscum
35 Christiani comparemur, quamvis in nonnullis disciplina nostra minor est,
multo tamen vobis meliores deprehendemur. vos enim adulteria prohibe- 6
tis et facitis, nos uxoribus nostris solummodo viri nascimur; vos scelera

4 subtrahatur *numeri causa Wi.* || 6 nidore **P**, *corr.* **r** || 8 sed **P** si *coll. 31, 6; 32, 1 Ax.* || 11 redunt **P**[1], e *s. l.* **P**[2] || 20 liris **P**, *corr.* **r** || 21 saepius **P**, *def. No. 1894* impios *Diederich coll. Or. Sib. 2, 294–296* || 22 ⟨de⟩ daemonum *Kro. 1910 coll. 34, 5* de divinis praedicationibus || 24 destinata **P**, *corr.* **r** || 27 iges (n *s. l.*) **P** || 28 Aetnaei *Oe.* hennei **P** Aetnae **r** | montis[1] *del. Urs.*, montis[1] *et* montis[2] *del. Wow.* | lesui **P** Vesuvii **r** || 33 minoris . . . sceleris || 35 inor (m *s. l.*) **P**

admissa punitis, apud nos et cogitare peccare est; vos conscios timetis, nos etiam conscientiam solam, sine qua esse non possumus; denique de vestro numero carcer exaestuat, Christianus ibi nullus nisi aut reus suae religionis aut profugus.

36 Nec de fato quisquam aut solacium captet aut excuset eventum; sit 5 sortis fortuna, mens tamen libera est et ideo actus hominis, non digni-
2 tas iudicatur. quid enim aliud est fatum quam quod de unoquoque nostrum deus fatus est? qui cum possit praescire materiam, pro meritis et qualitatibus singulorum etiam fata determinat. ita in nobis non genitura plectitur, sed ingenii natura punitur. ac de fato satis vel, si pauca pro 10 tempore, disputaturi alias et verius et plenius.

3 Ceterum quod plerique pauperes dicimur, non est infamia nostra, sed
4 gloria; animus enim ut luxu solvitur, ita frugalitate firmatur. et tamen quis potest pauper esse qui non eget, qui non inhiat alieno, qui deo dives
5 est? magis pauper ille est, qui, cum multa habeat, plura desiderat. dicam 15 tamen quemadmodum sentio: nemo tam pauper potest esse quam natus est. aves sine patrimonio vivunt et in diem pascua pascuntur: et haec
6 nobis tamen nata sunt, qui omnia, si non concupiscimus, possidemus. igitur ut qui viam terit eo felicior, quo levior incedit, ita beatior in hoc itinere vivendi, qui paupertate se sublevat, non sub divitiarum onere su- 20
7 spirat. et tamen facultates, si utiles putaremus, a deo posceremus; utique indulgere posset aliquantum cuius est totum. sed nos contemnere malumus opes quam continere, innocentiam magis cupimus, magis patientiam flagitamus, malumus nos bonos esse quam prodigos.

8 Et quod corporis humana vitia sentimus et patimur, non est poena, 25 militia est. fortitudo enim infirmitatibus roboratur et calamitas saepius disciplina virtutis est; vires denique et mentis et corporis sine laboris exercitatione torpescunt. omnes adeo vestri viri fortes, quos in exemplum
9 praedicatis, aerumnis suis inclyti floruerunt. itaque et nobis deus nec non potest subvenire nec despicit, cum sit et omnium rector et amator suo- 30 rum, sed in adversis unumquemque explorat et examinat, ingenium singulorum periculis pensitat, usque ad extremam mortem voluntatem hominis sciscitatur, nihil sibi posse perire securus. itaque ut aurum ignibus, sic nos discriminibus arguimur.

37 Quam pulchrum spectaculum deo, cum Christianus cum dolore congre- 35

6 sortis fortuna *Li. Ky.* sortis fortunae **P** sors fortunae *Heu.* fortis fortuna *Urs.* aut ⟨se⟩ excuset. eventum sit sortis fortunae *Dav.* sortis *del. Schoe.* || **8** fatus r *in praef.* fatũ **P** || **11** uerius **P** uberius *Meu. Pe.* || **14** quis **P** qui (= *quomodo*) *Wow.* || **16** tandem r || **17** pascua **P,** *def. Ky.* pecua *Gel.* *del. Urs.* || **18** qui *Perizonius apud Dav., coll. Val. Max. 4, 4 praef. Ax.* quae **P,** *def. Ab.* || **20** itinere *corr. ex* itineri **P** || **23** continere **P,** *def.* (= *tenere, retinere*) *Nihard* ⟨non⟩ continere (= *non prodigos esse, cf.* **24** prodigos) *No.* contingere *Oe.* || **26** ⟨in⟩ infirmitatibus *Urs., cf.* **31** in adversis

ditur, cum adversum minas et supplicia et tormenta componitur, cum strepitum mortis et horrorem carnificis inridens inculcat, cum libertatem suam adversus reges et principes erigit, soli deo, cuius est, cedit, cum triumphator et victor ipsi, qui adversum se sententiam dixit, insultat.
5 vicit enim qui, quod contendit, obtinuit. quis non miles sub oculis impera- 2 toris audacius periculum provocet? nemo enim praemium percipit ante experimentum. et imperator tamen quod non habet non dat: non potest propagare vitam, potest honestare militiam. at enim dei miles nec in 3 dolore deseritur nec morte finitur. sic Christianus miser videri potest, non
10 potest inveniri. vos ipsi calamitosos viros fertis ad caelum: Mucium Scaevolam, qui, cum errasset in regem, perisset in hostibus, nisi dexteram perdidisset. et quot ex nostris non dextram solum, sed totum corpus uri cre- 4 mari sine ullis eiulatibus pertulerunt, cum dimitti praesertim haberent in sua potestate. viros cum Mucio vel cum Aquilio aut Regulo comparo? 5
15 pueri et mulierculae nostrae cruces et tormenta, feras et omnes suppliciorum terriculas inspirata patientia doloris inludunt. nec intellegitis, o 6 miseri, neminem esse, qui aut sine ratione velit poenam subire aut tormenta sine deo possit sustinere?

Nisi forte vos decipit, quod deum nescientes divitiis affluant, honoribus 7
20 floreant, polleant potestatibus. miseri in hoc altius tolluntur, ut decidant altius. hi enim ut victimae ad supplicium saginantur, ut hostiae ad poenam coronantur: in hoc adeo quidam imperiis ac dominationibus eriguntur, ut ingenium eorum perditae mentis licentiae potestatis libere nundinentur. absque enim notitia dei quae potest esse solida felicitas, cum 8
25 mors sit? somnio similis, antequam tenetur, elabitur. rex es? sed tam ti- 9 mes quam timeris et, quamlibet sis multo comitatu stipatus, ad periculum tamen solus es. dives es? sed fortunae male creditur et magno viatico breve vitae iter non instruitur, sed oneratur. fascibus et purpuris gloria- 10 ris? vanus error hominis et inanis cultus dignitatis, fulgere purpura,
30 mente sordescere. nobilitate generosus es, parentes tuos laudas? omnes tamen pari sorte nascimur, sola virtute distinguimur.

Nos igitur, qui moribus et pudore censemur, merito malis voluptatibus 11 et pompis vestris et spectaculis abstinemus, quorum et de sacris originem novimus et noxia blandimenta damnamus. nam in ludis currulibus quis
35 non horreat populi in se rixantis insaniam, in gladiatoriis homicidii disci-

2 inridens *Gel.* inripiens **P** arripiens *Dav.* intrepidus *Ax.* | inculcat **P** insultat *Wow.* exsultat *Heu.* incursat *Zangemeister* concultat *Co.* auscultat *in nota Ha.* || **4** insultat **r** stultat **P** || **8** ad **P**[1], *corr.* **P**[2] || **10** ⟨ut⟩ Mucium *Heu., sed cf. 20, 3; 21, 1* | sceuolam || **11** rege *Heu.* || **13** cumdis mitti || **18** posse **P**, *corr.* **r** | *interrog. signum pos. Ky.* || **23** mentes licentia *Rig.* | potestates liberae *van Wageningen* || **25** mors *del. Gel. Schei., def. Ab.* res *Her.* prorsus *Vo.* error *Ax.* | sit **P** subit *Bae.* | rex es? sed *Rig.* rex eēt **P**[1] rex es et **P**[2] rex esse **r** || **30** nobilitates (*litt.* s *erasa*) **P**

12 plinam? in scenicis etiam non minor furor et turpitudo prolixior; nunc enim mimus vel exponit adulteria vel monstrat, nunc enervis histrio amorem, dum fingit, infligit; idem deos vestros induendo stupra suspiria odia dedecorat, idem simulatis doloribus lacrimas vestras vanis gestibus et nutibus provocat. sic homicidium in vero flagitatis, in mendacio fletis. 5

38 Quod vero sacrificiorum reliquias et pocula delibata contemnimus, non confessio timoris est, sed verae libertatis adsertio. nam, etsi omne quod nascitur, ut inviolabile dei munus, nullo opere conrumpitur, abstinemus tamen, ne quis existimet aut daemoniis, quibus libatum est, cedere aut nostrae religionis pudere. 10

2 Quis autem ille qui dubitat vernis indulgere nos floribus, cum capiamus et rosam veris et lilium et quicquid aliud in floribus blandi coloris et odoris est? his enim et sparsis utimur mollibus ac solutis et sertis colla conplectimur. sane quod caput non coronamus, ignoscite; auram bonam flo- 3 ris naribus ducere, non occipitio capillisve solemus haurire. nec mortuos 15 coronamus. ego vos in hoc magis miror, quemadmodum tribuatis exanimi aut [non] sentienti facem aut non sentienti coronam, cum et beatus non 4 egeat et miser non gaudeat floribus. at enim nos exsequias adornamus eadem tranquillitate qua vivimus, nec adnectimus arescentem coronam, sed a deo aeternis floribus vividam sustinemus, quieti modesti, dei nostri 20 liberalitate securi, spe futurae felicitatis, fide praesentis eius maiestatis animamur. sic et beati resurgimus et futuri contemplatione iam vivimus.

5 Proinde Socrates scurra Atticus viderit nihil se scire confessus, testimonio licet fallacissimi daemonis gloriosus, Arcesilas quoque et Carneades et Pyrrho et omnis Academicorum multitudo deliberet, Simonides 25 etiam in perpetuum conperendinet: philosophorum supercilia contemnimus, quos corruptores et adulteros novimus et tyrannos et semper ad- 6 versus sua vitia facundos. nos non habitu sapientiam sed mente praeferimus, non eloquimur magna sed vivimus, gloriamur nos consecutos, quod 7 illi summa intentione quaesiverunt nec invenire potuerunt. quid ingrati 30

1 furor et *Meu.*, *vulgo* furore **P** furor est *Her.* || 3 infligit **P** infigit *coll. Lact. inst. 6, 20, 29 Anon. Paris. apud Ha.* || 4 dederat (co *s. l.*) **P** || 5 mendao (ci *s. l.*) **P** || 6 contemnim' **P** (*litt.* im' *in rasura* **P**^{2}) || 9 ⟨nos⟩ existimet *Heu.* || 10 ⟨nos⟩ nostrae *Arntzenius* nostrae ⟨nos⟩ *Kro. 1910* || 11 carpamus *post Stewechium plerique edd.* || 13 mollibus *post* sertis *coll. Verg. Aen. 7, 488 transp. Dom.* || 14 bonam *Ha. p. XXXV, Pr.* bona **P**^{1} boni **P**^{2}**Br** novi *coll. Hor. c. 4, 1, 32; Ov. met. 2, 867 Wal.* || 15 capillissue olemus **P**^{1} capillis ue olemus **P**^{2}**B**, *corr.* **r** || 17 aut sentienti facem *Urs.* aut non sentienti facem **P** ut n. s. f. *Her.* aut sentienti fascem *Préaux* ut n. s. f. ut s. c. *Qu.* | non^2 *del. Dav.* || 18 ad **P**, *corr. vulgo* || 20 quieti modesti *Rig.* qui et modesti **P** *Ma.* qui quieti, modesti *Qu.* | ⟨de⟩ dei *Geyer Kro. 1910* || 21 spem **P**, *corr. Bu. Ma.* ⟨in⟩ spem *Dav.* spe . . . fideque *Wow.*, *cf. Ky.* || 22 animamus *Vah.* | resurgemus *Ab.*, *sed cf. 12, 6* resurgitis || 24 Arcesilas **r** *Val. 1910* arcaesilaus **P** || 25 pyrro || 26 conpraehendi nec **P**, *corr.* **r** *in praef.* || 28 nos ⟨qui⟩ *coll. Cypr. patient. 3, 2 Urs.* | raeferimus **P**^{1}, p *add.* **P**^{2} || 30 sumam (*litt.* m *erasa*) **P**

sumus, quid nobis invidemur, si veritas divinitatis nostri temporis aetate
maturuit? fruamur bono nostro et recti sententiam temperemus: cohi-
beatur superstitio, inpietas expietur, vera religio reservetur.'

Cum Octavius perorasset, aliquamdiu nos ad silentium stupefacti in- **39**
5 tentos vultus tenebamus, et quod ad me est, magnitudine admirationis
evanui, quod ea, quae facilius est sentire quam dicere, et argumentis et
exemplis et lectionum auctoritatibus adornasset et quod malevolos isdem
illis, quibus armantur, philosophorum telis retudisset, ostendisset etiam
veritatem non tantummodo facilem sed et favorabilem.

10 Dum istaec igitur apud me tacitus evolvo, Caecilius erupit: 'Ego Octa- **40**
vio meo plurimum quantum, sed et mihi gratulor nec exspecto sententiam.
vicimus, et ita ut inprobe usurpo victoriam. nam ut ille mei victor est,
ita ego triumphator erroris. itaque quod pertineat ad summam quaestio- 2
nis, et de providentia fateor et ⟨de⟩ deo cedo et de sectae iam nostrae
15 sinceritate consentio. etiam nunc tamen aliqua consubsidunt non ob-
strepentia veritati, sed perfectae institutioni necessaria, de quibus cra-
stino, quod iam sol occasui declivis est, ut de toto congruentius promptius
requiremus.'

'At ego' inquam 'prolixius omnium nostrum vice gaudeo, quod etiam 3
20 mihi Octavius vicerit, cum maxima iudicandi mihi invidia detracta sit.
nec tamen possum meritum eius verborum laudibus repensare: testimo-
nium et hominis et unius infirmum est. habet dei munus eximium a quo
et inspiratus oravit et obtinuit adiutus.'

Post haec laeti hilaresque discessimus: Caecilius quod crediderit, Oc- 4
25 tavius gaudere quod vicerit, ego et quod hic crediderit et hic vicerit.

1 invidemus **r** *alii* || **2** ⟨regula⟩ recti *coll. 16, 6 Dom.* ⟨norma⟩ recti *Drechsler* || **3** servetur *Urs.* restauretur *Heu.* reformetur *Bae.* resereetur *Bo.* || **4** aliquamdiu *corr. ex* aliquan diu **P** || **7** maleuolos *corr. ex* maleuolis **P** || **8** retudisse **P**, *corr.* **r** || **9** faborabilem || **10** istaec **r** *vulgo* iste haec **P** | sic erupit *sine nota Pe. 1950* || **11** *post* quantum *ex 38, 4* eadem tranquillitate qua uiuimus *rep.* **P** *del. Urs.* || **12** ita: ut inprobe **P** inprobus **r** nec inprobe *Ax.* ita: vel improbe *Ha.* ita ut inprobe *Ma. Ab.* || **14** ⟨de⟩ deo *Urs., vulgo cod. def. coll. 38, 1* daemoniis . . . cedere *Dav., coll. p. 35,3 Fa.* deo credo *Heu.* || **17** de toto **P** die toto *dubitanter in nota Ma.* | congruentes *Vah. apud Ha. p. XXVII* congruamus *Schoe.* || **19** ad ego $\mathbf{P}^1$, *corr.* $\mathbf{P}^2$ || **22** infirmium (i^3 *erasa*) **P** || **25** gaudere *del. Dan. Urs., def. coll. 4, 1; 5, 9 Ma., coll. p. 4, 9; 18, 28 sq.; 32, 15; Cic. Tim. 10; de orat. 3, 167; Flor. 1, 45, 7 Ax.* *post* Caecilius *transp. Kro. 1910* gaudens *Orelli* | ego quod et *Heu.*

INDEX NOMINVM

Abderites (Protagoras) 8, 3
Academici 13, 3; 38, 5
Acca Larentia 25, 8
Admetus 23, 5
Aegyptia (numina) 25, 9; (sacra) 22, 1; 28, 8; Aegyptius Busiris 30, 4; Aegyptius rex (Amasis) 24, 7
Aegyptii 25, 12; 28, 8. 9; 29, 4; 31, 3
Aegyptus 18, 3
Aeneas 23, 6
Aesculapius 6, 1; 22, 5. 7
Aetnaeus (mons) 35, 3
Africa 26, 4; 30, 3
Alexander (Magnus) 21, 3
Allia 7, 4
Amalthea (22, 3)
Amasis (24, 7)
Amphiaraus 26, 5
Anaxagoras 19, 6
Anaximenes 19, 5
Antisthenes 19, 7
Antonius Iulianus 33, 4
Anubis (22, 1)
Apis 28, 8
Apolloniates (Diogenes) 19, 5
Apollo 21, 1; 22, 5; 23, 5; 26, 6; (38, 5)
Aquilius 37, 5
Arcesilas 13, 3; 38, 5
Argiva (Iuno) 25, 9
Aristo 19, 13
Aristoteles 19, 9
Arvales 25, 12
Assyrii 25, 12
Astarte 6, 1
Athenae 31, 1
Athenienses 8, 3
Atheos (Diagoras Melius) 8, 2
Atticus (scurra, de Socrate) 38, 5
Attis (22, 4)

Babylonius (Diogenes) 19, 12
Bellona 30, 5
Belus 6, 1
Bona Dea (24, 11)
Briareus 23, 4
Britannia 18, 3
Busiris 30, 4

Caecilius (Natalis) 1, 5; 2, 4; 4, 1. 2; 5, 1; 14, 1; 15, 1; 16, (1. 2). 4; 17, 1; 40, 1. 4
Caeli filius 23, 12
Caesar (Gaius) (18, 6); 26, 4
Camillus 5, 12
Cannae 26, 3
Capitolinus (Iuppiter) 22, 6
Capitolium 6, 2
Carneades 13, 3; 38, 5
Cassius 23, 9
Castores (7, 3); 22, 7; 27, 4
Catilina 30, 5
Centauri 20, 3
Ceres 6, 1; 21, 1. 2; 22, 2
Chaldaei 6, 1
Chimaera 20,3
Christianus 10, 5; 18, 11; 20, 1; 27, 7; 28, 2. 4. 5; 35, 5. 6; 37, 1. 3
Christus (9, 4; 29, 2)
Chrysippus 19, 10. 11
Cirtensis (Fronto) 9, 6
Claudia Quinta (7, 3; 27, 4)
Claudius (Clodius) 7, 4; 26, 2
Cleanthes 19, 10
Cloacina (dea) 25, 8
Consus 25, 8
Corybantes 22, 3
Crassus 7, 4
Creta 23, 6. 10. 13
Creticus (Iuppiter) 25, 9
Curtius 7, 3
Cybela 22, 4
Cyclops 23, 6
Cynocephalus 22, 1
Cyrenaeus (Theodorus) 8, 2

Darius (18, 6)
Decii 7, 3
Delphicus (Apollo) 21, 1
Delphicum (oraculum) (13, 2)
Democritus 19, 8
Demosthenes 26, 6
Diagoras 8, 2
Diana 6, 1; 22, 5; 25, 9
Dictaeus (Iuppiter) 21, 1
Dindyma 22, 4

INDEX NOMINVM

Diodorus 23, 9
Diogenes Apolloniates 19, 5
Diogenes Babylonius 19, 12
Dionysius 5, 12

Eleusinia (Ceres) 21, 1; (sacra) 22, 2
Eleusinii 6, 1
Ennius (19, 1); 26, 6
Ephesia (Diana) 22, 5
Epicurei 34, 3
Epicurus 19, 8
Epidaurii 6, 1
Epona 28, 7
Erigone 22, 7
Eteocles (18, 6)
Euhemerus 21, 1
Euphrates 18, 3

Febris 25, 8
Feretrius (Iuppiter) 22, 6
Flaminius 7, 4; 26, 2
Flavius Iosephus 33, 4
Flora 25, 8
Fronto (9, 6); 31, 2

Gaius Caesar (18, 6); 26, 4
Galli 6, 1. 2; 30, 4; Gallus et Galla 30, 4
Galli (sacerdotes Cybelae) 22, 4; (24, 11. 12)
Ganymedes 23, 7
Genius 29, 5
Graeculus 23, 10
Graeci 23, 9; 25, 12; Graecus et Graeca 30, 4

Hammon 22, 6
Heraclides Ponticus 19, 9
Hercules 22, 7; 23, 5
Hesiodus 19, 11
Hiero 13, 4
Homerus 19, 11; 23, 2. (3. 4)
Hostanes 26, 11
Hostilius 25, 8
Hydra 20, 3

Ianiculum 23, 11
Ianuarius (Octavius) 15, 2
Ianus 22, 5; 23, 10. 11
Idaea Mater (6, 1); 7, 3; 25, 9
Indus 18, 3
Iosephus (Flavius) 33, 4
Isiaci 22, 1
Isis 21, 1. 3; 22, 1; 28, 7. 9
Itali 23, 12
Italia 23, 10
Iuba 24, 1
Iudaei 10, 4; 33, 2. 4. (5)
Iulianus 33, 4
Iunius 7, 4; 26, 2
Iuno 19, 10; 22, 5; 23, 4; 24, 3; 25, 9
Iuppiter 7, 3; 18, 11; 19, (1). 10. 12; 21, 1. 3; 22, 3. 6; 23, 4. 6. 7. (10). 13; 24, 3; 25, 9; 27, 4. 6; 29, 5; 30, 4. (5); 35, 2

Laomedon 23, 5
Larentia (Acca) 25, 8
Latiaris (Iuppiter) 22, 6; 30, 4
Latinius (7, 3)
Latium 23, 11
Liber 21, 2
Libera 22, 2
Luperci (24, 11)

Macedo (Alexander) 21, 3
Magi 26, 10. 11; 27, 1
Mancinus 26, 3
Manes 6, 2
Mantuanus Maro 19, 2
Marcus (Minucius Felix) 3, 1; 5, 1
Maro 19, 2
Mars 23, 3. 7; 25, 9
Mater 6, 1; 7, 3; 25, 9
Mauri 24, 1
Medi 25, 12
Melius (Diagoras) 8, 2
Mercurius 6, 1; 22, 5; 30, 4
Mesopotamia 18, 3
Milesius (Thales) 19, 4
Minerva 19, 12; 22, 5; 24, 3
Minucius Felix *v.* Marcus
Mucius Scaevola 37, 3. 5

Natalis (Caecilius) 16, 1. 2
Nepos 23, 9
Neptunus 19, 10; 22, 5; 23, 5
Nilus 18, 3

Oceanus 6, 2; 17, 9
Octavius 1, 1; 3, 1. 4; 4, 3. 4; 14, 1; 15, 1; 16, 1; 39; 40, 1. 3. 4 (*v. et* Ianuarius)
Oetaeus (ignis) 22, 7
Olympias (mater Alexandri M.) (21, 3)
Oriens 18, 3
Orpheus 19, 11
Osiris 21, 3
Ostia 2, 3

Pallor 25, 8
Pan 22, 5
Parthi 7, 4
Paulus 26, 3
Pavor 25, 8
Persae 18, 6; 25, 12; 31, 3
Persaeus 21, 2
Perses 7, 3
Phalaris 5, 12
Pharia (Isis) 21, 1
Phryges 6, 1
Picus 25, 8
Pilumnus 25, 8
Plato 19, 14; 23, 2; 26, 12; 27, 1; 34, 4. 6
Plautina prosapia 14, 1
Poena (Iuno) 25, 9
Poeni 7, 4
Pollux (7, 3; 22, 7; 27, 4)
Polynices (18, 6)
Pompeius (18, 6)
Ponticus (Heraclides) 19, 9; (Tauri) 30, 4
Proculus 24, 1
Prodicus 21, 2
Protagoras 8, 3
Protesilaus 11, 8
Pyrrho 38, 5
Pyrrhus 26, 6
Pythagoras 19, 6; 34, 6
Pythia 26, 6
Pythius (Apollo) 26, 6

Regulus 26, 3; 37, 5
Remus (18, 6)
Roma 2, 1
Romani 6, 1; 7, 4; 12, 5; 25, 1. 5–9; 33, 4
Romanus (civitas) 7, 5; (superstitio) 10, 3; 24, 10; (homines) 10, 4; (sacra) 22, 1; (scriptores) 23, 9; (iustitia) 25, 1; (auspicia et auguria) 26, 1; (sacrificium) 30, 4
Romulus (18, 6); 24, 1; 25, 2. (3). 4. 8
Rutilius 5, 12

Sabinae (25, 3)
Salii (24, 11); 25, 12
Samia (Iuno) 25, 9
Sapientes (Septem) 19, 4
Sarpedon 23, 4
Saturnia 23, 11
Saturnus 22, (3). 5; 23, 9. 10. (11–13); 27, 6; 30, 3. 4
Scaevola (Mucius) 37, 3. 5
Scylla 20, 3
Serapis 2, 4; 21, 3; 27, 6; 28, 9
Simonides (melicus) 13, 4; 38, 5
Socrates 5, 12; 13, 1. (2); 26, 9; 38, 5
Socraticus (Xenophon) 19, 13
Speusippus 19, 7
Stoicus 19, 13; 34, 2
Straton 19, 8
Stygia palus 35, 1. (2)
Symposium 26, 12
Syri 6, 1

Tatius 25, 8
Tauri 6, 1; 30, 4
Taurica (Diana) 25, 9
Terrae filius 23, 12
Thales 19, 4
Thallus 23, 9
Thebanorum par 18, 6
Theodorus 8, 2
Theophrastus 19, 9
Thracius (Mars) 25, 9
Tiberinus 25, 8
Timaeus (Platonis) 19, 14
Tiresias 26, 5
Trasimenus 7, 4
Trivia 22, 5
Troicum bellum 23, 3

Venus 21, 2; 23, 3. 4. 7; 31, 4
Vergilius (19, 2)
Vesta 25, 10
Vestales (6, 2; 25, 10). 12
Vesuvius mons 35, 3
Virgo (signum caeleste) 22, 7
Volumnus 25, 8
Vulcanus 19, 10; 21, 3; 22, 5

Xenophanes 19, 7
Xenophon 19, 13

Zeno 19, 10. 11

INDEX AVCTORVM

Alexander ille Magnus Macedo insigni volumine ad matrem suam scripsit 21, 3
Antoni Iuliani de Iudaeis scripta 33, 4
Cassius (sc. Hemina) in historia 23, 9
Demosthenes 26, 6
Diodorus (Siculus) 23, 9
Ennius (19, 1); 26, 6
Euhemerus 21, 1
Flavi Iosephi de Iudaeis scripta 33, 4
Frontonis Cirtensis oratio (de Christianis) 9, 6; 31, 2
Homeri carmina 23, 3. 4
Hostanes magorum primus 26, 11
Nepos 23, 9
Platonis Timaeus 19, 14; Res publica 23, 2; Symposium 26, 12; Plato Homerum de civitate sua eiecit 23, 2; invenire deum negotium credidit 26, 12; cf. 19, 14; eius de deo oratio 19, 14; eius sententia de angelis 26, 12; de daemonibus ibid.; de mundi interitu 34, 4; de condicione renascendi 34, 6
Thallus 23, 9
Vergilii (Mantuani Maronis) Georgica 4, 221; Aeneis 1, 743; 6, 724: 19, 2

ADDENDVM CRITICVM*

2, 4 labiis osculum pressit *dubitanter*
4, 28 vindemia:
5, 26 ⟨semet⟩
6, 4 testata *dubitanter*
7, 13 promiscue
11, 29 laboremus, ita ut
12, 25 aestuet
19, 10 Osiridis
20, 1 claudus et debilis
20, 24 flesse
20, 26 Hercules egerit stercora *dubitanter*
20, 28 accepit
21, 29 potest
25, 13 perditi perdere
27, 17 si quis
27, 33 corcodillis
29, 7 epotis
29, 10 ei
29, 12 immolaretur
29, 25 coitio
29, 35 promiscue
30, 16 perstat
32, 13 ⟨★⟩ loquitur Plato: partes orbis nunc inundare, dicit nunc
33, 6 comprimitur in cinerem *dubitanter*
34, 11 uberius
34, 17 pecua
35, 12 dexteram
37, 8 rettudisset
37, 19 vicem

* *v. K. Müller; p. IX*